

ראשית הבריחה¹

יהודה באואר

א.

תולדות הבריחה שלאחר השואה מאימתי? הווה אומר: עם השיחרור, ולפני תום הקרבות. הצבא הסובייטי המתקדם שיחרר את אוקראינה המערבית, ולאחר מכן את ליטא ואת פולין המזרחית, ובסתיו 1944 עמד — לאחר דיכוי של המרד הפולני בוארשה — על גדות הוויסלה. בשטח זה נמצאו שרידים מעטים של אוכלוסייה יהודית: פארטיזאנים יהודים, בין שהיוו חלק של יחידות פארטיזאניות כלליות או — במקרים בודדים — יחידות יהודיות: מחנות משפחתיים בלתי-לוחמים ביערות; יהודים שהוסתרו ע"י איכרים מקומיים, ומהם כאלה שהסתירו את זהותם היהודית; וילדים, יתומים לרוב, שהוסתרו ע"י אוכלוסי המקום, אם מתוך ניצוץ של רגש אנושי, אם מתוך תקווה לזכות בעוה"ב כגמול להעברת ילד יהודי על דתו, ואם מתוך בצע כסף או מכמה וכמה נימוקים גם יחד.

אחת הערים הראשונות ששוחררו באותו חלק של אוקראינה שהיווה עד 1939 שטח פולני היתה העיר רובנה. שם הצטרפו, ב־4.2.1944—2 כ־6000 פארטיזאנים לצבא הסובייטי הסדיר שכבש את העיר. ביניהם היו 3—400 יהודים, ומהם נשארו כ־250 בעיר.

השבועות הראשונים של השיחרור היו ימים של כאב צורב בתוך מדבר שממה זה שפעם שקקו בו חיים יהודיים. מעשי-הפקר מתוך ייאוש, השאלה החוזרת ונשנית „למה נשארונו בחיים?“, וחוסר כל תכלית בהמשך של פעילות או חיים מאורגנים כלשהם — כל

1. פרק מתוך ספר על תולדות הבריחה אשר בכתובים. כאן המקום להודות למנהלי הארכיונים ולבעלי האוספים הפרטיים שהעמידו לרשותי את החומר עליו מתבססת עבודה זו, וכן לעדים הרבים שמסרו עדויותיהם לי או לתלמידי ושותפי הנאמן לעבודת הריאיון, מר אהרון קידר, אשר לו מגיעה תודה מיוחדת. חלק מן החומר לוקט מעדויות אשר שמורות במדור לתיעוד בע"פ על המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה בירושלים [להלן: (א)]; קצת עדויות ניגבו גם ע"י „מורשת“ [להלן: (מ)] וארכיון ההגנה [להלן: (את"ה)]. החומר הדוקומנטרי מקורו בעיקר מן הארכיונים הבאים: הארכיון הציני המרכזי בירושלים [להלן — א"צ]; ארכיון ההגנה בתל-אביב, „מורשת“. ארכיון הג'וינט בניו-יורק [להלן — (ג)] וכן חומר שנמסר למחבר ע"י אנשים פרטיים ואשר יימסר ל„מורשת“ עם גמר העבודה הנוכחית [להלן — (פ"מ)].

המחקר כולו, והפרק הבא כאן בתוכו, אופשר ע"י סיוע שנסתייע המחבר מהמכון לחקר השואה של „יד ושם“ והאוניברסיטה, ופרס מחקר של הרשות למחקר ופיתוח של האוניברסיטה העברית, וע"י תמיכה חברית ופעילה של חבריו במכון ליהדות זמננו, ב„מורשת“ ובקיבוץ.

2. עדות א. לידובסקי (רשומה) — את"ה (נגבתה ב־1954). עדות א. לידובסקי — (א). בהיס' טוריוגרפיה הסובייטית הרשמית מקובל ה־2.2 כתאריך שיחרורה של רובנה, ואין סתירה לקביעתו של לידובסקי בדבר ה־4.2 כתאריך השיחרור: הקרבות נמשכו מספר ימים. מספרי הפארטיזאנים והיהודים שביניהם הן הערכות, ויש גם שוני בין שתי העדויות במספרים שניתנו.

3. שם, ע' 3.

אלה היו תופעות שעשויות להימשך עוד זמן מה. אולם היו בין הפארטיזאנים הללו גם אנשים שפעם היו חניכי תנועות ציוניות — „דרור“, „השומר הצעיר“ ואחרים, ואף קומר ניסטים לשעבר שבהשפעת המאורעות והמוראות שעברו עליהם התקרבו למסקנות של עליה ויציאה: האחים אליעזר ואברהם לידובסקי, יצחק („פאשה“) רייכמן, בצלאל קק, פייבל לב, אברהם פרצ'יק ואחרים. הם לא היו מאורגנים בקבוצה, וביער טרם נוצר כל קשר ביניהם לעניין היציאה מבריה"מ, אולם לאחר השיחרור נתכנסו, ביזמתו של אליעזר לידובסקי, תשעה אנשים אצל רופא יהודי מקומי כדי לטכס עצה מה לעשות. המסקנה המשותפת למרות שלא העיזו לבטאה בפה מלא, מחשש עינא בישא, היתה — יציאה מן האיזור, חיים חדשים במולדת החדשה-ישנה. לא כולם הסכימו לדרך זו, ורק 7 מהנוכחים המשיכו לפעול יחדיו, מתוך מגמה ראשונה ליצור מקומות מקלט ליהודים המתקבצים ברובנה מהסביבה הקרובה והרחוקה, ובעיקר מתוך דאגה ליתומים יהודיים כ־300 במספר, שאף הם החלו להגיע לעיר. א. לידובסקי הקים לצורך זה קולקטיב של 14 איש שקבע את מטחו ברחוב קאלינינה 30. בית-הכנסת פונה מרהיטי היהודים שאוכסנו בו והוקם מטבח ציבורי. הוזמן רב צעיר מדובנה והוקם ה„חבר הדתי היהודי“ בתורת כיווי לכל פעולת הסעד הזאת, שפן רק חבר דתי מעין זה היווה צורת ארגון המותרת היחידה. במחתרת הוקם „ועד פועל“ של 12 איש שנשבעו שבועה הגיגית לחתור לחופים ולהוציא אתם את יהודי המקום. בחודש מאי כנראה, ניתנה הרשות (ע"י מוסדות נקו"ד, בהם ישבו אז פארטיזאנים — חברים של לידובסקי וחבריו) לעלות על הקבר ההמוני של יהודי רובנה, בו נקברו קרוב ל־20,000 יהודים. כ־350 יהודים עלו אל הקברות גידרו אותם וסידרו את המקום. בסיום העבודה נישאו שלושה נאומים, וביניהם זה של אל. לידובסקי אשר אמר, לדבריו, שאין להמשיך לחיות על קברות אלה — והרמו היה שקוף למדי. בטקס השתתפו גם עשרות קצינים וחיילים של הצבא והבשורה חדרה כנראה גם ללבותיהם, אם לדון לפי התוצאות.

בקיץ 1944 נשלחה קבוצה ראשונה של חמישה פארטיזאנים מרובנה כדי להכשיר את דרך המעבר מצ'רנוביץ לרומניה⁵ — וזאת מתוך שמועה שנסתננה לרובנה שמרומניה יש דרך לארץ-ישראל. אנשי הקבוצה⁶ ניסו להיכנס לעבודה ברכבת שנסעה בין צ'רנוביץ לרומניה ולאחר מאמצים מסויימים אף הצליחו בזה. מסתבר שסביבם נתכוננה קבוצה של אנשי מקום, יוצאי תנועות-נוער ציוניות (הנוער-הציוני בעיקר), ובסתיו 1944 החלו בהעברות גבול במימדים קטנים.⁷

באותם חודשי קיץ עשה אל. לידובסקי נסיון לגייס כספים במוסקבה, כשהוא מופיע שם כעתונאי, כתב ה„אייניקייט“. הוא נפגש עם מיכאלס ופפר מהוועד האנטיפאשיסטי היהודי ונוכח בארעיות ובסכנה שבמצבם, ואילו בבית-הכנסת, שלרשותו עמדו אז סכומים ניכרים מתרומות של יהודים ואשר תרם כספים רבים לעזרת הצבא האדום, לא הצליח לידובסקי לקבל תמיכה במאמצי הסעד שלו.

4. בשתי העדויות, ובפירוט ב(א), ע' 8.
5. לידובסקי טוען שדבר זה אירע ביולי או אפילו מוקדם יותר (ת"ה) ו(א) ע' 10. מתקבל יותר על הדעת שהקבוצה נשלחה בסוף אוגוסט או בספטמבר, שכן רומניה עברה לצד בנות הברית רק ב־23.8, ולא היה כל טעם לשלוח אנשים לגבול רומניה לפני תאריך זה.
6. אברהם לידובסקי, זאב (וועלוועל'ה) רבינוביץ, שני האחים אורבוכ ופארטיזאן בשם סיומקה.
7. דו"ח משה אגמי ארצה, את"ה חומר מוסד, 25.11.44. (חומר זה באת"ה נתון עתה בתהליך סידורו הסופי ולכן אי אפשר היה לתת סימון ברור יותר). דו"ח ברוך קמינקר 15.1.45, את"ה.

בינתיים ב־13.7.44 שוחררה העיר וילנה.

ביערות רודניקי שבאיזור וילנה לחמה חטיבת פארטיזאנים יהודים מיוצאי גיטו וילנה במסגרת המחנה הפארטיזאני הליטאי. תחילה פעלה החטיבה, שכללה 4 אוטריאדים (בכוח של פלוגה כ"א) תחת פיקודו של אבא קובנר, מי שהיה מפקדו האחרון של ארגון הלוחמים (פפ"א) היהודיים בגיטו וילנה. בעטיה של מדיניות עקרונית שהיתה נקוטה בידי ההנהגה הסובייטית ששללה קיומו של גוף יהודי לוחם בעל צביון לאומי מובהק ומרצון להבליע את חלקם הרב של היהודים במחנה ה"ליטאי" פוצלה החטיבה לאוטריאדים נפרדים וא. קובנר היה מפקדו של הגדוד הראשון, "הנוקס", עד סמוך לכיבוש וילנה. (ילקוט מורשת ב, ע' 111). אולם אופיה היהודי של היחידה נשמר למעשה, והקשר הרופף בין חברי תנועות הלוציות בתוכה נשמר אף הוא. ברובד עמוק יותר של מחתרת ראו את עצמם שלושה אנשים — אבא קובנר, ויטקה קמפנר ורוז'קה קורצ'אק — כהנהגת השומר-הצעיר במחתרת. ערב הקרבות על שיחרורה של וילנה, כנראה ב־3.7, נתכנסה אותה "הנהגה" — "כאילו היינו הנהגה רבתי וחובה כללית גדולה רובצת עלינו". אבא קובנר הציע להשתדל אצל הצבא הסובייטי להקים יחידת צנחנים יהודית שתפעל מאחורי קווי הגרמנים ולהמשיך במלחמה בנאצים גם על אדמת גרמניה, ואילו שתי החברות טענו שביחידה כזו ישתתפו רק הגברים המעטים ששרדו לפליטה ואילו החברות — הרוב — ייעזבו לנפשן. אבא רצה לדחות את החתירה לחופים ולארץ־ישראל עד לאחר הקרבות, ואילו באותה ישיבה סוכם "שאחת הפעולות הראשונות שתהא, שעלינו יהיה ללקט את שארית החיים, ובניגוד לדעתי סוכם שנעשה כל מאמץ כדי לחתור לדרך לעליה ולא"י. העברנו מפה לאוזן למעט האנשים שלנו, שעם בואנו לוילנה, עליהם לראות את עצמם קשורים להוראות אשר יקבלו מאתנו."⁸

תחילה דובר למעשה על חברי השומר-הצעיר, ופריפריה מסוימת של הקרובים לתנועה זו ול"דרור" — כתריסר אנשים ביער ההוא. אולם עוד לפני כיבוש וילנה נשלחה רוז'קה קורצ'אק ללוחמים יוצאי קובנה והסביבה⁹ והביאה את בשורת ההתארגנות בוילנה העתידה להשתחרר לקבוצת לוחמים יהודיים יוצאי גיטו קובנה. יש בה בפגישה זו בחטיבה ההיא מן התום ויותר משמץ של גדולה אמיתית — שלושה צעירים יהודים, לאחר השואה הנוראה שהיו עדים לה, קובעים — עוד ערב שיחרורם הם — שהם האחראים על גורל הנותרים בחיים, והם יובילו לארץ־ישראל. ההבדל בין קבוצות רובנה ווילנה מזדקר לעין — בשני המקרים יש אמנם מן המורשת של התנועה הציונית ותנועת-הנוער שלה בהתלכדות ליציאה. אולם ברובנה בא הדבר לאחר השיחרור, בעיקר כיוזמה של איש אחד שהצליח לרכז סביבו לוחמים יהודים לשעבר. מקרה וילנה שונה — ההתארגנות מתחילה עוד ביער, והיא המשך רצוף והגיוני של הלחימה בגיטו היהודי, היציאה המשותפת והמאורגנת מן הגיטו, הנסיון לשמור על ייחוד יהודי גם

8. עדות א. קובנר, ו. קובנר, ר. קורצ'אק — 10.5.64 (א), (להלן — קובנר 2), ע' 2. ראיון אחר — 16.6 (להלן — קובנר 3) — ע' 22/21.
9. כנ"ל, קובנר 2 (א), ע' 4. כן בצ. בראון, ד. לוי, תולדותיה של מחתרת. ירושלים תשכ"ג, ע' 378 — "עם התחלת ההכנות הקדחתניות למסע שיחרור וילנה הופיעה במחנה כמתנגבת הלוחמת היהודית מהגדודים הווילנאים רוז'קה קורצ'אק, בחשאי מסרה לחברי התנועות החלוציות את ההוראות בקשר לימים הבאים לאחר השיחרור וחמקה להביא דבר שליחותה ליחידות אחרות." כן בעדות ד. לוי (א) ע' 2.

כלוחמים בין הפארטיזאנים. קיימת המשכיות תנועתית וציבורית, והדבר מוצא לו גם ביטוי ציבורי, כפי שעוד נראה להלן.

עוד ביער נעשו ע"י השלטונות הסובייטיים הכנות לתפישת השלטון בליטא המשוחררת ולפני השיחרור ואחריו הובטחו לצעירים יהודים לוחמים משרות, קיום ואף שררה — ולו גם לאנשים שהיו ידועים בנטייתיהם הציוניות. היו מעטים שנשתכנעו, שנתפתו, או שנשארו מתוך אינרציה; אך הרוב הלך בכל זאת, כפי שנתברר, אחרי הנהגת השלושה ביער.

בעקבות שיחרורה של וילנה נתקיימו כמה פגישות בין א. קובנר והשלטונות החדשים, בהן ניסה א. קובנר לבדוק את אפשרות גיוסם של הפארטיזאנים היהודים ליחידת צנחנים מיוחדת. התשובה שניתנה, כנראה בכנות, אמרה שאין הצדקה ליטול למשימות כאלה דווקא את שרידי היהודים בוילנה; כן הצביע הפיקוד הסובייטי על הסיכון החמור שבפעולת יחידה יהודית בין גרמנים. א. קובנר התרשם מיחסו החיובי הכללי של הפיקוד הסובייטי בליטא לענייני היהודים, דבר שהתבטא באותם הימים גם בפעולות עונשין מיידיות נגד משתפי פעולה ופושעים מקרב הליטאים.¹⁰ הוא קיים גם מגע עם אישים סובייטיים שונים וביניהם גם עם שליח רשמי של השלטונות המרכזיים, בהם התברר כמה אופורטיניסטית ומטשטשת תהיה הדרך בה בחרה ההנהגה הסובייטית ביחס לפשעי העם הליטאי. כן קיים קובנר מגע עם קצין-רפואה בכיר בגייס של המארשאל צ'רניאחובסקי, הוא פרופ' רביילסקי. עם רביילסקי הגיע הפארטיזאן הצעיר לשיחה גלויה ואף סיפר לו על התכנית ליציאה לעבר ארץ-ישראל. רביילסקי, קומוניסט ותיק ועם זאת יהודי בעל לב חם, ניסה לשכנע את בן-שיחו לא להסתכן בפעולה שתיראה עויינת בעיני השלטון, והביע בטחון באפשרות קרובה של קשרים, ואף עלייה, לא"י — „כולנו עוד ניסע דרך אוידיסה“.¹¹ אולם, למודי-נסיון בשלטון הסובייטי שלפני המלחמה ובשורות הפארטיזאנים, המשיכו אנשי קבוצת קובנר בהכנותיהם. האנשים שוחררו מן הצבא ותפסו עמדות מרכזיות למדי בעיר. הוקם בית-יתומים יהודי, מוזיאון יהודי, בו ביקש קובנר, יחד עם המשורר סוצקובר ואחרים, לרכז חומר היסטורי על וילנה לפני ובתוך השואה, בעיקר מתוך מגמה להוציא חומר זה אח"כ לא"י. הקבוצה המייסדת צירפה אליה אנשים מחוגים אחרים והוקמה מעין קואורדינציה של תנועות ציוניות — בעצם באותה מתכונת כמו זו של הארגון היהודי הלוחם, להוציא כמובן את הקומוניסטים ואת ה„בונד“. ניסן רוניק מן הנוער הציוני, חיים לזר ויצחק קובלסקי מבית"ר לקחו עתה חבל פעיל בקבוצה המרכזית המצומצמת. א. קובנר שלח עתה שליחים לכיוונים שונים על מנת להיודע אם ומי נותר בחיים ולאסוף את השרידים לקראת ההליכה לגבולות. אנשי קובנה ושאבלי החלו מתרכזים בוילנה, ויסקה קפמנר וזלדה טרגר נשלחו לגרודנה ולביאליסטוק; ניסן רוניק הגיע באוקטובר לרובנה. נוצר הקשר הראשון עם יהודים ברחבי רוסיה — חיילים יהודים בדיביזיה הליטאית סיפרו

10. אבא גפן — פורצי המחסומים, תל-אביב, 1961, ע' 47—48. עדות ד. לוין (א) ע' 3 ועוד — למעשה כל העדויות מאוורים אלה מדברים על פעולות עונשין מיידיות של הצבא והפארטיזאנים מיד עם השיחרור. לאחר תקופה קצרה מאוד של פעולה חופשית כמעט בשטח זה הוכנס גם כאן סדר והיה צורך בתהליכים משפטיים (ראה עדות לידובסקי (א) ע' 22/21, 30/29).

11. עדות קובנר 5.3.62 (א) ע' 10 (להלן — קובנר 1), עדות קובנר 2, (א) ע' 9. פרופ' רביילסקי היה ממניחי היסוד לבית היתומים בוילנה ודאג לו ככל שיכול. השווה נ. אורלוביץ-רוניק, אמא, המתר כבר לבכות?, תל-אביב, ללא תאריך (1964), ע' 11. עדותה (מ), ע' 5.

על ריכוזים יהודיים גדולים בטאשקנט וסביבתה,¹² ממארי שבצפון רוסיה האירופית הגיעה גלוית דואר כתובה על גבי קליפה של עץ שבישרה כי פזורי היהודים מבקשים את הקשר אל מרכז כלשהו.¹³ לחיילים המשרתים בצבא האדום נאמר, שעליהם להמשיך בשירותם הצבאי כל עוד נמשכת המלחמה בנאצים.¹⁴ גם בנקודה זו היה שוני ביחסן של שתי הקבוצות — הרובנאית והוילנאית.

כאן אולי המקום לשאול למניעים שפעלו אצל המארגנים והנשמעים להוראותיהם כאחד: מה הניע אנשים שעבר עליהם הנסיון הקשה של השואה, ושהמטרה הסובייטי הבטיח להם בטחון ופרנסה ובלבד שלא יעשו דבר הנוגד את כוונותיו, להסתכן בשנות מאסר ועינויים קשים, ולהיכון לדרך הארוכה לארץ־ישראל? הסיבות לכך הן כמה. ראשית, אין להתעלם מן המניע האידיאולוגי — רוב המארגנים ואף חלק של המאורגנים התחנכו על ברכי המסורת הציונית שהציבה בפניהם ערכים לאומיים, ולגבי רובם אף סוציאליים, שהיוו עוגן הצלה רעיוני הן בימי השואה והן אחריה. נסיון השואה נראה בעיניהם כמצדיק באופן מלא את הנחותיה של הציונות. בתקופה מאוחרת יותר, ביולי 1945, ביטא זאת י. צוקרמן, סגנו של מ. אנילביץ' בארגון הלוחמים הוורשאי, במכתבו למוזכירות הקיבוץ המאוחד: מדוע הורגנו על המונינו על אדמת אירופה בימי השואה? „כי אנחנו עם מקולל, אשר ישן כאשר עליו לעמול, עמל כאשר עליו להילחם, שיש לו חוש מעט כל כך לאותו דבר פעוט שיש בו בכל ילד לא־יהודי בדם, החוש לחתיכת קרקע משלו.“ מי נלחם בגיטו ווארשה? שואל י. צוקרמן. על 22 קבוצות לוחמות בגיטו, היתה אחת של הנוער הציוני, ואילו מ־21 הקבוצות השמאליות השתייכו 75% לתנועות „החלוץ“. בצירוף תנועת „עקיבא“ בקראקוב מצטיירת תמונה זהה בגיטאות אחרים. „במילה אחת: האם עמדה תנועתנו במבחן ההיסטורי? עמדה. האם היה החינוך חינוך נכון? היה נכון. ההתאים לעבודה בתנאי שלום ולמאבק בעת מלחמה. מהן המסקנות?... 90% מהפועלים והנוער נפלו וארץ־ישראל למראשותיהם — א"י של עין־חרוד ומשמר־העמק“¹⁵ אין ספק איפוא — ומובאות דומות ניתן להביא מדברי קובנר, קורצ'אק ואחרים — שהגורם של החינוך והאידיאולוגיה הציוניים השפיע. כן השפיעה הנכונות למעשי חירוף־נפש שצמחה מנסינם ומזגם של האנשים כלוחמים.

אולם לא נתעלם מכך שגורמי מציאות ורקע חדשים נתנו אף הם את אותותיהם. הלוחמים היהודים — ולימים כל הניצולים היהודים שחזרו לבתיהם כדי להיווכח אם נותר משהו מן החיים שקדמו לאסון — נתקלו בבתים הרוסים, באיבת הסביבה; העדויות לכך רבות מאוד, ובעצם אין עדות או ספר זכרונות המספר על תקופה זו שיפסח על הרגשה

12. עדות קובנר 1 (א) ע' 6 — בישיבות האחרונות של הנהגת השומר הצעיר בוילנה ערב כניסת הגרמנים טוכם בין האנשים שאמרו לעזוב את העיר שינסו להגיע לאיזור של אסיה המרכזית, קרוב ככל האפשר לגבולות, כדי לנסות ולעלות משם ארצה. השוה רישום שיחה עם מ. מאירי, 10.6.63 (מ) ע' 1; עדות קלס 1 (א), ע' 3, 5; קובנר (א) ע' 6, עדות מ. רוזמן (א) ע' 11.
13. קובנר 2 (א), ע' 4 — „הגלויה הזאת הגיעה לידינו וגם עודדה אותנו למצוא קשר לאנשים שנתגלגלו עם פרוץ המלחמה למרכז רוסיה ולאסיה.“
14. ד. לוינ (א) ע' 10 „עד כמה שאני זוכר, היתה הנחיה לא לערוק מן הצבא.“ קובנר 2 (א) ע' 10 — „ההחלטה שלנו היתה לגבי החברים שהם במדים, שכל עוד המלחמה לא נסתיימה, אסור להם לערוק מהחזית ואסור להם להשליך את המדים.“
15. מכתב י. צוקרמן למוזכירות הקיבוץ המאוחד, קרקוב, 20.6.45, נתקבל בארץ 6.8.45. (פ"מ). השוה — „די שליחות פון די לעצטע“ — נאומו של א. קובנר בפני החי"ל 17.7.45. (פ"מ).

נוראה זו. "מי ישחררנו מן המועקה שבלב ומאוירת השכול והיתמות הניבטת מכל פינת רחוב והזועקת מכל שעל אדמה? מסביב תרועת תהילה לנצחונות הרודפים זא", חדות התחדשות ותחייה, ואנו — בורחים מעצמנו. וכי יתכן לאכול מזבחי מתים?... משנודע לנו שקובנה שחררה, דהרנו אליה כמוכי טירוף. כ"א ניגש לביתו בדחילו ורחימו. אנו הולכים לביתנו במילדוס 7. ערימות אפר ולבנים שרופות — זהו מה שנשאר מן הבית. שלט מצופה אמיל ועליו מספר "7" מבהיק בלובנו כאילו בא לתבוע את עלבוננו של הבית שהיה".¹⁶ ושוב, אפשר לצטט ולהביא ראיות רבות להלך רוח זה של ייאוש ודכאון נוכח האין הנורא הפוער את לועו לעבר השבים לארץ המתים הזאת.

היו יהודים, ביחד באותה עת ראשונה כאשר הקרבות עדיין בעיצומם, שביקשו פורקן לתביעות־הנקם בהתגייסות ולחימה בשורות הצבא האדום. היו אחרים ששקעו למשך זמן מסויים בייאוש אפור וחוסר כל מעש. היו גם תופעות של פורקן בחיי צוותא, ואף בשתייה התוללות. והיה מי שמצא שיכחה בחזרה בהולה לחיים תקינים כביכול, בטולי אשליות וערך ים יחד, של סחר־מכר, עיסקות והברחות. אך אט־אט נתגבשה אצל מרבית האנשים ההכרה שעל בתי־קברות אי־אפשר לבנות חיים חדשים כלשהם. זה היה אולי המניע המרכזי להתגברותה של הבריחה והפיכתה לתופעה המונית, מעבר לחוג הציוני היוזם.

איבתה של האוכלוסייה הלא־יהודית אף היא היתה גורם חשוב. גם כאן אין מחסור בעדויות רבות ומשכנעות. יתירה מזו: מעשי הרצח והפוגרומים בפולין, שעוד נטפל בהם, היוו הוכחה חיה לשנאת יהודים האוכלת כל חלקה טובה בין העמים הללו — הליטאים והפולנים, האוקראינים והסלובאקים. על רקע זה של שנאה כללית הזדקרו מעשי האחרון האנושית של המעטים שעמדו לימין היהודים, בין בתוך השואה ובין אחריה.

גם האכזבה — החלקית לפחות — מן המשטר הסובייטי תרמה את שלה לתמונה הכללית. הפארטיזאנים הווילנאים והרובנאים ראו במו עיניהם גילויי אנטישמיות אכזריים ורצחניים בין הפארטיזאנים בעת הלחימה המשותפת באויב הנאצי. הציונים־הסוציאליסטים ראו את העלייה כצו עליון גם לפני פרוץ המלחמה; עתה, לאור הנסיון, לא ראו כל טעם בשינוי עמדה זו, ואף אנשי קומוסומול היהודים לא מעטים קיבלוה.

ב.

מווילנה נשלחו באוקטובר־נובמבר 1944, שליחים לכמה פינות וכיוונים: צסיה רונברג לעבר אסיה המרכזית, רוז'קה קורצ'אק וד"ר שמואל אמרנט דרומה.¹⁷ תפקידם של רוז'קה קורצ'אק וד"ר אמרנט היה למצוא דרך מעבר לרומניה, וכן נראה שסוכם בוויילנה לפני היציאה שרוז'קה תעבור את הגבול לרומניה, בעוד שאמרנט, שהשאיר את אשתו בוויילנה, יחזור וימסור דו"ח על הדרך. השניים יצאו את ווילנה כנראה ב־6.11.44, ולמחרת, בחג המהפכה, היו בלידה. משם הגיעו לרובנה, ובה שהו יום או יומיים. בפגישה עם אנשי לידובסקי שמעו על נסיונות המעבר לרומניה, אך נאמר להם שדרך זו מסוכנת מאוד וספק אם כדאי להמשיך בה. השניים החליטו בכל זאת ללכת בכיוון זה, והמשיכו ללבוב. בכל מקום הם קשרו קשרים, הקימו "תחנות" בדירותיהם של יהודים במקום.

16. ד. לויץ, בספר הפארטיזנים, כרך י', ע' 257. עדותו (א), ע' 8.

17. פרשת הנסיעה של ר. קורצ'אק וד"ר אמרנט — לפי עדות ר. קורצ'אק בקובנר 2 (א), ועדות ד"ר אמרנט ורעייתו (א). התאריכים נקבעו ע"י שני מאורעות — הג ה־7 בנובמבר בלידה, ומסיבת הנוכה ברובנה בנסיעתו השנייה של אמרנט (ראה להלן).

בלבוב התחבטו הרבה עד שמצאו יהודי אחד שהביע נכונות נלהבת. משם עברו דרך סטאניסלאבוב וקולומיאה לצ'רנוביץ.

דרך זו לצ'רנוביץ היתה קשה מהרבה בחינות — ולא רק מפני ששני השליחים התקשו בדרכי התחבורה המשובשות או מפני שנאסרו בסטאניסלאבוב למרות ניירותיהם שהציגו ככתבי ה"עמעס" המוסקבאי, כביכול, המסיירים באיזור; אלא קודם כל משום שלא מצאו אלא שרידים זעירים ביותר של יישובים יהודיים גדולים. בלונגיץ "פגשנו רק יהודיה אחת, היא היתה הניצולה היחידה מכל הקהילה. היא היתה גם מטורפת, אלמנה של רופא מקומי, ולא יכולנו להציל מפיה אפילו איזה סיפור מלא, רק קטעים מבלבלים".¹⁸ בצ'רנוביץ נתאכסנו השליחים אצל הרב מאיר קהאן, ציוני נלהב שקישר בינם לבין קבוצת הנוער שהתעדרתה לעבור את הגבול. לא ברור אם נפגשו עם קבוצת הפארטיזאנים מרובנה, או שמא רק עם אלה מאנשי המקום שנתארגנו על מנת לעסוק באופן ממשי בהעברת הגבול. מכל מקום, ברור שהם פגשו בכמה צעירים מהנוער הציוני והשומר-הצעיר ובעזרתם עברה רוז'קה את הגבול, עם קבוצת יהודים מודרכת ע"י איכרים אוקראיניים. לפי התכנית היתה רוז'קה צריכה בעצם לחזור לוויילנה, לאחר קשירת הקשר עם בוקרשט. לפי עדותה, וכן לפי תכתובת עם משה אגמי, השליח הראשי בבוקרשט, מסתבר שהיא הגיעה לבירת רומניה, יחד עם אברהם לידובסקי, בימים האחרונים של חודש נובמבר¹⁹ בעיצומן של ההכנות להפלגתה של האניה "טאורוס", בה עמדו לעלות כ-1000 איש. רוז'קה לא שהתה בבוקרשט יותר מיומיים. בתוך יומיים אלה פגשה ביצחק בן-אפרים (מנו), שליח-צנחן מאנשי השומר-הצעיר, וזה הציע לה מניה וביה לעלות על האניה העומדת להפליג.²⁰ למחרת פגשה באגמי בתחנת הרכבת בעת ההכנות למסע לקונסטאנצה אל האניה. אגמי טען באוזניה שהיא תביא תועלת הרבה יותר גדולה בארץ ואין טעם שתחזור לוויילנה. בארץ היא תהיה האדם הראשון שיוכל למסור להנהגת היישוב מה בדיוק המצב באיזור פולין-רוסיה והמוסד לעליה ב' יוכל לכוון את צעדיו על פי הידיעות האלה. רוז'קה קיבלה את הדברים, וכך עלה, היא וא. לידובסקי, על ה"טאורוס" והגיעו לחיפה ב-12.12.44.

בינתיים נשאר אמרנט בצ'רנוביץ. הרב קהאן הפגישו עם רופא יהודי מקומי, בשם דאובר, סוכן הנקוד ומלשין, כפי שנתברר אח"כ. דאובר זה ידע על תכניות העברת הגבול ואפילו טיפל בבעיות בריאותיות של הנוער שעסק בהעברות. אולם נראה שלא רק הלשנה של דאובר היתה בעוכריהם של אנשי צ'רנוביץ: המבריחים האוקראיניים, או חלק מהם, היו קשורים לתנועת "באנדרה" האנטיסובייטית (והאנטישמית). באחת מהעברות הגבול נורו כמה מן המבריחים והמורכחים — יהודים סתם, נשים וילדים בעיקר — הובילו את

18. עדות ד"ר אמרנט (א) ע' 2.

19. מ. אגמי, דו"ח באת"ה, 1.12.44 — "הגיעה שליחה מפלוגה לוחמת של החלוץ (השוח"צ, הנוער הציוני, בית"ר וקמ"א) מסביבת וילנא. הם כמאה חברים ביחד. עכשיו הם נמצאים בעיר. בוויילנא ישנם בס"ה עכשיו אלפיים יהודים. אנו דואגים. באניה נמצא חבר אחד מהלוחמים היהודים מפלוגות החלוץ, שמו אברהם. ג"כ טרי". עדות מ. אגמי 1 (א) ע' 7, ע' 12.

20. עדות קורצ'יאק, בקובנר 2 (א) ע' 18 — "אני הלכתי פשוט לקן, לראות מי הם האנשים... שזכו לנסוע לארץ-ישראל... ובהודמנות (וז) התחלתי לכתוב מכתב למרחביה, שבכל זאת אנחנו חיים, אנחנו קיימים. באמצע כתיבת המכתב, הם נכנסו ואמרו (שם היה ביץ', חבר ההנהגה הראשית, ומנו): אולי את רוצה לנסוע לארץ-ישראל? שאל אותי, כאילו שאני שואלת אותך עכשיו: אולי אתה רוצה לשתות תה? השווה ר. קורצ'יאק — "נתיב ראשון" בספר השומר הצעיר כרך ב', ע' 413—415, מרחביה, 1961.

הבולשת למקור ההברחות. אולם דבר זה אירע כבר לאחר שאמרנט עזב את העיר וחזר לוויילנה. מתוך אמונה שלמה שפתח דרך לרומניה בה יוכלו ללכת אנשי הריכוזים בוויילנה ורובנה.

מסתבר שד"ר אמרנט חזר לוויילנה בסוף חודש נובמבר. לאחר חזרתו סוכם לנסות דרך זו של צ'רנוביץ. ועם זאת להפנות גם חלק מן האנשים בדרכים אחרות: דרך מינסק וקייב, ומהצד השני דרך פולין המשוחררת ללובלין, בירתה הזמנית. כמה מן הקבוצות החלו לצאת את וילנה²¹ ושליחים נשלחו לגשש בדרכים האחרות. זלדה טרגר נשלחה ללבוב כדי לשמש כתובת ותחנה להולכים. ראשון חזר שוב ד"ר אמרנט, הפעם עם אשתו, ומגמת פניהם דרומה כדי להיות בין ראשוני העוברים. הם הגיעו לרובנה ב-11.12.44 (כ"ה כסליו — חנוכה), ובמחצית החודש היו שוב בצ'רנוביץ. אך כאן באה התקלה הגדולה — הבולשת, בעזרת המלשין דאובר וכמה אסירים יהודיים מאלה שביקשו לעבור את הגבול ונאסרו, גילתה את מקום הימצאם של העוסקים במלאכה, ואסרה אותם. תוך הליכה ברחוב לעבר תחנת המשטרה הצליחו רובם לחמוק מן השוטרים. אך אחד מאלה שנותרו הוביל את המשטרה לדירה שניה בה נמצאו אותה שעה מספר ממארגני ההעברה ואף מהאנשים שזה עתה הגיעו לצ'רנוביץ. עתה נאסר גם קהאן, ואילו אמרנט עשה מישגה חמור בהלכו ישר ללוע הארי, ולדאובר, כדי לברר עמו את העניין. אמנם הצליח לצאת מדירתו, אך ביוצאו את צ'רנוביץ בנסיון להימלט מן המאסר נאסרו הוא ואשתו.²² לפני המאסר הספיק אמרנט עוד להבריק ללבוב על "מחלת הדודה", וכך נמנעה שואה גדולה יותר: התנועה לעבר צ'רנוביץ פסקה והקבוצות עמדו על מקומן. אלה שהגיעו כבר לצ'רנוביץ עשו עתה מאמצים לצאת משם ולעבור לשטחה של פולין, לעבר לובלין.²³ יחד נאסרו בצ'רנוביץ 11 אנשים: הזוג אמרנט, הרב קהאן, אליושה צביק ממארגני קבוצת הנוער הציוני במקום, שני הפארטיזאנים מרובנה האחים אורבון, רוזה זימנט, אלה קארש ועוד שני בחורים צעירים, בנק לוין ואברהם ישפאן. כן נאסרה אז גיטה פוגר, אחת משליחותיו של אבא קובנר. אין תולדות המשפטים והעזרה שהוגשה לנאשמים ע"י משלחת אנשי המוסד מבוקרשט חלק של תולדות הבריחה. כאן יספיק רק אם נציין, שבמשפט שנערך במאי 1945 הואשמו אנשי הקבוצה בהשתייכות להשומר-הצעיר ולארגון בשם "קואורדינאציה" שביקש להוציא יהודים מבריה"מ. אמרנט הגן על עמדתו הציונית ועל השומר-הצעיר, ושחרר, יחד עם כל האחרים פרט לאליושה צביק, שנדון ל-10 שנות מאסר. אולם לאמיתו של דבר, גם אמרנט וחלק מן האחרים לא שוחררו, והמשפט נתחדש באביב 1946. קהאן קיבל שמונה שנות מאסר, ואמרנט עשר.

ג.

לאחר חסימת הדרך בצ'רנוביץ נתחייבה ריאוריינטאציה של כל התנועה לעבר לובלין. לובלין שוחררה ב-13.7.44 ע"י הצבא האדום, ולאחר זמן קצר הפכה למרכזו הפוליטי של

21. עדות קובנר 3 (א), ע' 20. השליחה לקייב היתה חסיה ווארשאביצ'יק. קבוצה אחרת הגיעה עד להארקוב בנסיון למצוא דרכים אלטרנאטיביות שיובילו לגבול הרומני. עדויות א. ישפאן וד. לוין (א) משלימות ומאשרות את הסיפור על הקבוצות שנשלחו כבר לצ'רנוביץ בעקבות הדו"ח הראשון של אמרנט.

22. עדויות אמרנט וישפאן, שם.

23. קובנר, לוין וישפאן, שם. אין זה מענייננו כאן לדון בפרטי הדברים, ורק נציין שאחרי מאמצים רבים מאוד שוחררו כל הנאשמים והנדונים, בספטמבר 1946, כמעט שנתיים לאחר המאסר.

הוועד הפולני לשיחרור לאומי, הוא גרעינה של ממשלת פולין השמאלית, בראשותם של ב. ביירוט ואוסובה-מוראבסקי. בוועד זה השתתף גם ד"ר אמיל זומרשטיין, מוותיקי הציונים הכלליים בגאליציה, אשר ישב למעלה משנתיים במאסר סובייטי והועלה משם ישר למשרת שר הבינוי בוועד הפולני לשיחרור לאומי. נסתננו שמועות לפארטיזאנים ברובנה ובווילנה שלזומרשטיין יש קשרים עם חר"ל ויתכן אפילו עם א"י. שמועות אלה היו ביסודן נכונות: ב-24.8.44 שוגר על ידו מברק ראשון לוועד ההצלה בירושלים, ולאחר מכן נקשר קשר כלשהו, אם כי לא סדיר ביותר, בין ועד ההצלה לבין זומרשטיין, ונשלחו חבילות ועזרה ללובלין.²⁴

בינתיים נתארגנה הקבוצה הרובנאית בצורה איתנה יותר, והחלה שם אף הרשמה לחזרה (ריפאטריאציה) לפולין. חברי הקבוצה נרשמו כולם, ובעקבותיהם יהודים אחרים. פאשה רייכמן ואשתו עברו ללובלין בסתיו, ולידובסקי ביקר שם גם כן כדי לתהות על קנקנו של זומרשטיין. הפגישה היתה מאכזבת ביותר — יהודי נפחד ומבוהל ביקש מהם לא לערב אותו בכל דבר שעשוי לסבך אותו עם השלטון ולהחזירו למקום ממנו בא.²⁵ לידובסקי חזר שוב לרובנה, ורק בדצמבר, כנראה לאחר הכשלון בצ'רנוביץ, באה הקבוצה הרובנאית ועברה סופית ללובלין. גם מווילנה באה הקבוצה המרכזית בערך באותו זמן, כלומר בדצמבר 1944, אם כי קשה לקבוע את התאריכים המדויקים.²⁶ בחקירה בצ'רנוביץ, הוזכרו לידובסקי וקובנר כאיובי המשטר (ובמאי נדונו שלא בפניהם לעונשים המורים). אך עוד לפני כן, בראשית דצמבר, עזב קובנר את וילנה בעקבות הלשנה עליו בנקו"ד ומסווה כחייל המתגייס לצבא הפולני של ברלינג, הגיע ללובלין. חודש אחריו, בראשית ינואר, הגיעה גם ויטקה קמפנר.²⁷

ד.

באותו זמן, בדצמבר 1944, הגיעו ללובלין גם ראשוני החוזרים מהקבוצה המאורגנת של השומר-הצעיר (וקצת אנשי "דרור") מאסיה המרכזית. אמרנו כבר שאחת משליחותיו של אבא קובנר, צסיה רוזנברג, נשלחה לחפש את המחנה החלוצי בטאשקנט, בנובמבר. כתובת לא היתה לה, רק שמותיהם של מרדכי רוזמן ושלמה קלס, שאת הראשון מהם הכירה ואילו השני לא הכירה. בתעודות מזוייפות של כתבת "אייניקייט" הנוסעת לטאשקנט (כדי לחפש אותיות דפוס!), לבושה כחיילת, כאשר

24. א"צ, S26/1248. ההתכתבות הרחבה בעניין זומרשטיין תימצא בא"צ, תיקי ועד ההצלה.
25. עדות לידובסקי (א), ע' 34. מעניין שגם קובנר וישראל גל (א) מספרים על ראיון דומה בראשית 1945. קובנר 2, ע' 15, 24; קובנר 1, 11-12. סימפוזיון תל-עמל (עדויות) דברי י. גל, ע' 17-19 (א): "ישב יהודי יפה עם זקן, עשה רושם של פאטריארך כזה, והוא אמר בפולנית (אנחנו דיברנו אידיש והוא ענה פולנית): ילדים, מה אתם רוצים מחיי. אני יודע אם אני יוצא בדלת הזאת ואם אני אכנס בחזרה?.. אל לנו לדבר, כך הוא אמר, — אולי הקירות שומעים. איזה קשרים בראשכם? מי נתן קשרים? אני אשמח אם אתם תתנו לי איזה קשרים. ממש אדם שבור. הוא פחד ורעד..."

26. עדויות לידובסקי (ע' 35) וקובנר (ע' 9-10, 12), שם.

27. גב' אמרנט מספרת בעדותה (משותפת עם בעלה — ע' 16) שהיא שמעה מפי חברה שאלה בא שוטר להזהיר את אבא קובנר מפני המאסר, והיא הלכה לוויטקה קמפנר והזהירה אותה. יום לפני יציאתו של הזוג אמרנט (9.12 או 8.12) עזב אבא קובנר את וילנה. הסיפור באופן כללי אישר ע"י ויטקה קובנר. (עדות קובנר 2, שם).

בזכרונה חי עדיין נסיון אומלל מתקופת הגיטו של נסיעה לעבר מוסקבה — ניסתה צסיה רוזנברג להגיע לבירה הסובייטית. חיילים סובייטיים שאותם פגשה בביאליסטוק חשו שמשוהו אינו כשורה בתעודותיה, וצירפוה אל קבוצתם היוצאת לחופשה. בהיפרדה מהם נסעה בשריוניות ומשאיות צבאיות, וכך הגיעה עד מוסקבה.²⁸ במוסקבה ביקשה כרטיס, על סמך התעודה שבידה, אך עוררה חשד ונאמר לה לשוב ולהתייצב בפני הפקיד למחרת; את התעודות לא השיבו לה. היה ברור לה עתה שאם תופיע שוב בפני הפקיד, תסתכן במאסר. מצבה היה חמור למדי: ללא תעודות, בתחנת הרכבת על שם העיר קאזאן, בין אלפי חיילים יוצאים וחוזרים, הסתובבה עכשיו נערה בודדה, ללא מכר או רע, ואפילו בלי ידיעה יסודית של השפה הרוסית.

כאן המקום לשלב בסיפורי־ראשית אלה את המחנה החלוצי באסיה התיכונה, עמו קויים אז קשר מטהראן באמצעות חבילות ע"י שליחי הסוכנות היהודית. מחנה זה היה מורכב מ־400–3 אנשים, רובם המכריע אנשי השומר־הצעיר, וקצתם אנשי „דרור“, אשר קיימו ביניהם קשר סדיר וחתרו לעליה ארצה. כאשר נתברר להם, עוד בחורף 1941/2, שהדרך הישירה לאפגאניסטן ולפרס חסומה, ניסו להתגייס לצבא אנדרס ולהגיע ארצה בדרך זו. אולם, בעטיין של נסיבות מקריות שלא נעמד עליהן כאן, הגיעו רק מעטים בדרך זו והמחנה נשאר באסיה. ה„תנועה במרחקים“, כפי שקראו לעצמם אנשי השומר־הצעיר, התארגנה במחתרת עמוקה על בסיס של עזרה הודית מאכסימאלית, עבודה פרודוקטיבית והימנעות מעסקי שוק שחור, וציפייה להזדמנות קרובה ליציאה. האנשים התמקמו בעיקר לאורך קו מסילת הברזל בין סאמארקאנד וטאשקנט. בעקבות הלשנה נאסרו כמה מהחברים המרכזיים. אחד מאלה שוחרר אחרי זמן רב, והיתה סכנה שיוביל את החוקרים לשאר האנשים, למרות שהללו הספיקו בינתיים לשנות שמות וכתובות. בסתיו 1944 נעשה המצב ללא נשוא — היה הכרח להוציא את הקבוצה המנהגת, ובעקבותיה את המחנה כולו.²⁹ כאן פעלו שני גורמים מקבילים נוספים. אליה ארנבורג נפגש עם קבוצת פארטיזאנים יהודיים בוויילנה מיד לאחר השיחרור, וכתבה על כך, עם תמונה, נתפרסמה ב„אייניקייט“.³⁰ היה ברור איפוא שבוויילנה קיימת אוכלוסייה יהודית ופארטיזאנים, אם כי לא נודע ל„אסייתים“ שבראש הפארטיזאנים עומד אבא קובנר. גורם שני היה שיחרורה של לובלין, ובעקבות זה הקשר שנוצר, כפי שהוזכר כבר, בין זומרשטיין והסוכנות בארץ. עצם התקדמותו של הצבא הסובייטי לפולין היה ידוע, כמובן, בטאשקנט, ובסתיו נתקבלו גם רמזים מן הארץ שעל החלוצים באסיה התיכונה לנוע לעבר פולין.

נעשו איפוא הכנות קדחתניות. בעזרת שוחד וכספים שנצברו ע"י אנשים בודדים והועמדו עכשיו לרשות הפעולה הכללית נתקבלו אנשים למסגרת המתגייסים לצבא הפולני, השלישיה הראשונה, י. גל, י. שרייבר וש. מן יצאה לדרכה באוקטובר והגיעה ללובלין בראשית נובמבר.³¹ ואילו הקבוצה השנייה, ובה בן (משה מאירי), שלמה

28. ספר השוה"צ, כרך ב', ע' 412–413, צ. רוזנברג — „פגישה במוסקבה“. גם בעדויות קובנר.

29. סיכום קצר זה מתבסס על העדויות בסימפוזיון תל־עמל (א) — להלן: ע"ס — ועדויות

ש. קלס, (א), ומ. מאירי (מ).

30. ב„אייניקייט“ של ה־27.7.44, כפי שהבהיר לאחרונה י. גורי ברשימתו „אליה ארנבורג

במחיצת פארטיזאנים יהודיים“, ידיעות ירושם מס' 33, חשון תשכ"ה, ע' 7. שם מתפרסם גם התצלום המפורסם של הסופר עם הפארטיזאנים.

31. עדויות גל (א), רוזמן (א), מאירי (מ).

קלס, יעקב שווארץ, מרדכי רוזמן ועוד — הגיעה למוסקבה כנראה כשבוע לאחר מכן.³² חמשת אנשי הקבוצה התמקמו בתחנה על שם העיר קאזאן וחיכו לאפשרות נוספת של התקדמות לעבר פולין, כאשר הם נתונים לפיקוחם של קצינים סובייטיים (אשר ניצלו את המסע לצבירת רווחים ע"י מקה וממכר). שניים לפחות מבין אנשי הקבוצה היו ברשימה השחורה של הנ.ק.ו.ד. אשר חיפשה אחריהם בעזרת תצלומים ותיאורים. הסכנה היתה איפוא רבה. תוך כדי ציפייה זו סובבו ש. קלס וי. שווארץ בתחנה וראו פני חיילת נאה הסובבת בתחנה. נראה היה להם שהיא מוכרת להם, אך לא היו בטוחים בכך. תוך שהם עוקבים אחריה, נתברר להם שתעודותיה „נשרפו” והיא לא תעזו ודאי לגשת עוד הפעם לפקידי התחנה לבקש כרטיס נסיעה. בנסיון לתהות על קנקנה נתברר גם ששליטתה בלשון הרוסית לקויה. הסתייגותה מכל שיחה אך הגבירה את חשדם שיש להם פה עניין עם אחת משלהם. נסיון לקשר אתה שיחה באידיש עלה יפה. מ. רוזמן, שהכיר יפה את אנשי התנועה שהתרכזו בראשית המלחמה בוילנה, זיהה אותה: צסיה רוזנברג, מריכוז וילנה. עתה נקשר הקשר, ונתברר שהיא נשלחה לטאשקנט לחפש את מ. רוזמן וש. קלס, והריהם כאן לפני! קל לשער מה היה קורה לה לצסיה רוזנברג אילו אמנם המשיכה בנסיעתה והגיעה לטאשקנט. שהרי השמות של האנשים שחיפשה אותם היו „שרופים”, ובלא ספק היה הדבר גורם לסיבוכים אם לא לגרוע מזה. לאחר ההתודעות — והקריאה באגרתו של אבא קובנר „פלאמען אין אש” (להבות באפר)³³ אותה הביאה צסיה באמתחתה — נסעה השליחה עם הקבוצה עד לסארני, ומשם פנתה לדרכה.

יש משהו סמלי בפגישה זו במוסקבה. בין עשרות אלפי חיילים, בעיצומו של חורף מלחמתי אחרון, נפגשו שני פלגים של אותו זרם — תנועת הנוער החלוצית בגולת אסיה התיכונה ושרידי הלוחמים היהודים, במגמה משותפת של התירה לעליה ולמלחמה על קימום הריסות החיים הלאומיים. פה רק הפגישה עצמה היתה מקרית; לא מקרית כלל — החתירה למצוא זא"ז, לחפש דרך משותפת לעלייה, ואחרון אחרון: הנכונות להסתכן ולא לעזוב חברים לנפשם.

ה.

בראשית ינואר 1945 כבר היו בלובלין התחלות של חיים יהודיים-ציבוריים. נפתח מטבח ציבורי ובית מחסה („בית פרץ” — „פרץ-חיים”) ע"י הוועד היהודי³⁴ שקם ביזמתו

32. בירור תאריך נסיעתה של קבוצת קלס והפגישה במוסקבה אינו מספק עדיין. ד"ר אמרנט טוען בעדותו שפגש בצסיה רוזנברג לאחר שליחותה בבריחה מברוכו לוילנה לאחר הנסיעה הראשונה לצ'רנוביץ (כלומר בסוף נובמבר) — עדות אמרנט (א) ע' 5, רוזמן (א) ע' 17 אומר שב-1 בינואר היה במוסקבה ושמע בראדיו את נאום ראש השנה של אוסובקה-מוראבסקי אשר נחרט בזכרונו משום ששם הוזכרה לוחמת היהודים. העדים האחרים מדברים באופן כללי על נובמבר-דצמבר. מאירי מספר שבשעה שצסיה היתה במוסקבה כבר היה קובנר בלובלין (כלומר — אחרי ראשית דצמבר). ויתכן שאמרנט פגשה לא אחרי, אלא לפני השליחות. נראה לי איפוא שיותר קרוב לאמת להניח שהפגישה נתקיימה באמת בראשון בינואר או בסביבותיו, צסיה יצאה לשליחותה בנובמבר והיתה בדרך מספר שבועות. אך כאמור, אין בכך בטחון.

33. אגרת שנכתבה ע"י א. קובנר בשבועות הראשונים לאחר שיהרור העיר והוקראה בבית-הכנסת בוילנה במעמד חיילים וקצינים יהודים סובייטיים. נתפרסמה בדפוס ב„ידיעשע קולטור”, ניו-יורק, 1946.

34. דו"ח על המצב בפולין, 20.1.45, ע' 4 (פ"מ) הוועד נוסד ע"י המאיר הירשהורן, הממונה הממשלתי לענייני היהודים (איש „בונד”). בוועד הראשון היו 8 ציונים, ו-4 לא-ציונים, לאחר אסיפת

של השלטון החדש. יהודים הגיעו העירה מכל האיזור — מבונקרים, מיחידות פארטיזאנים, ועתה גם מרובנה, מווילנה ומאסיה. ד"ר זומרשטיין, הנציג-כביכול של היהודים בממשלה, היה אדם קשיש, שבור ונפחד. נסיון של אבא קובנר למשכו לפעולה ציונית תקיפה, לתמיכה ברעיון היציאה מפולין, עלה בתוהו. גם בפעולתו הציבורית הכללית לא ידע זומרשטיין אלא את הדפוסים הישנים של חיי הציבור היהודי בפולין שלפני המלחמה. אולם אז היו אלה חיי ציבור של מיעוט בן 3.3 מיליונים, ואילו עתה, בראשית יאנואר 1945, היו בפולין המשוחררת עד הוויסלה כ-7000 יהודים.³⁴ בס"ה, שרידים בודדים, שבורים עד אִימה, של משפחות וקהילות, בודדים שהוחבאו ע"י לא-יהודים או הסתתרו ביערות ויצאו עתה מחוריהם. פארטיזאנים ויוצאי הצבא הפולני של ברלינג וחלוצי המחנה המאורגן. על קרקע חרבה זו ועל הרקע של מרק דליל שחולק ב"פרץ-היים", צצו עתה "נציגים" מפלגות ואירגונים, הוקמו "וועדים" ונעשתה "פעולה", שהיה בה מן החיקוי למציאות התוססת והחיים שמלפני השואה; אך לא היה לפעולה זו תוכן כלשהו. ה"נציגים" ייצגו דברים ותכניות וציבורים שאפרם פוזר בכל ארץ פולין. הוועדים היו תלויים באוויר וכל הפעלתנות החולנית לא היתה אלא חלום בלהות אחד, ריקוד צלליות על רקע של אפסות גוראה.

הוועד המרכזי קם בעצם כתוצאה של יוזמה קומוניסטית. אלא שגם לפפ"ר לא היו שליחים ברחוב היהודי, שיכלו להציגם כמנהיגים של אמת. האנשים שייצגו עתה את הפפ"ר ואת ה"בונד", היו משרתים עלובים של המשטר החדש ברחוב היהודי, ולא יותר מזה, דמויות ממדרגה שניה ושלישית לכל היותר, ולרוב אף פחות מכך.³⁵ אולם עם זאת היה שלט זה הכרחי כלפי העולם החיצון, ככתובת לקבלת סעד וסיוע אשר הממשלה הפולנית הזמנית דלת האמצעים לא יכלה לתת. כן נחוץ היה שלט זה לממשלה במלחמתה על הכרתה בידי מעצמות המערב. רב צבאי, הרב כהנא, הועמד כאחראי על שיקום החיים הדתיים בקהילות החרבות. והוא שימש מעתה כתובת לעניינים אלה, שוב מתוך אותו חיפוש כתובת מייצגת כלפי העולם הרחב.

בוועד החדש היתה נציגות שווה לציונים ולמתנגדי הציונות — וזה כשלעצמו היה הישג רציני, אם גם היה בזה כמובן, סילוף מוחלט של האווירה של לובלין של אותם ימים. לקומוניסטים ול"בונד" לא היו תומכים רבים מלכתחילה, ועם עבור הזמן עוד פחת מספרם. אולם בתנאי המשטר היה בפאריזטט שהושג, ושבו ד"ר זומרשטיין, ציוני ותיק, משמש

בחירות סוערת בה הוחלט לשגר מברק ברכה לווייצמן. הוועד הזה פוזר בפקודת השלטון, והוקם יעד חדש: 3 אנשי פפ"ר, 2 אנשי בונד, 4 ציונים — ו-3 "בלתי-מפלגתיים" שנבחרו כך שיהיה בוועד למעשה שיווי-משקל בין הציונים והלא-ציונים. הדו"ח ישנו גם, בתרגומו העברי, בתיקי הבריחה באת"ה ובמקורו האידי בתיק 1210 בתיקי ועד ההצלה בא"צ. הוא התום ע"י ה"דעלעגאציע פון ציוניסטישן קאארדינאציע-קאמיטעט אין פולין" ונושא את תאריך ה-20.1.44, וצ"ל כמובן 20.1.45. בדו"ח נאמר במפורש ש"די משלחת, מיט הילף פון בוקארעשט האָט אויסגעארבייט א פלאן פון אייגשטעלן פונקטען פון פוילען איבער טשעכיען, אונגארן און רומעניען." (ראה גם מברקו של זומרשטיין, א"צ 26/1248 מיום 22.11.44 —

"The provisional Central Committee of Polish Jews which has been recently elected"...

34. שם, ע' 1.

35. הבונד היה מיוצג ע"י אותו הירשהורן וע"י בנו של עו"ד יאשוונסקי, ממנהיגי הבונד שלפני המלחמה. הפפ"ר יוצג ע"י המאיר ג. אלף (אלעק), ביטער וואליצקי. ראה גם עדותו של הרב כהנא (נגבתה ע"י מר י. הלר, א), ע' 1-4.

י"ד הוועד, משום הצלחה יחסית ניכרת. הסיסמה הקומוניסטית היתה — השתתפותם של היהודים בבנייתה של פולין סוציאליסטית ושחרת שלום. ואילו הרצון לחיים משותפים אלה נרצח בגיטאות פולין בידי המשטרה הפולנית הכחולה, בערי פולין ועיריותיה בידי קלגסי הא.ק. ובכנסיותיה בידי הרוב המכריע של הכמורה הקאטולית. ואף זכרון האנטי-שמיות הרצחנית בין חלק מן הפארטיזאנים לא נשכח במהרה, למרות שלא חסרו גם גילויי אהדה ועזרה.

ב־17.1.45 החל שיחרורה של וארשה בידי הצבא האדום, באותם ימים הגיעו ללובלין יצחק צוקרמן ("אנטק") וצביה לובטקין, ד"ר א. ברמן והפרופ' זק. נציגיהם של אחרוני לוחמי גיטורוארשה הצטרפו אל קובנר, לידובסקי, קלס, רוניק, קובלסקי וחבריהם. החל דיון, מעין סימפוזיון רעיוני, שנמשך ימים ולילות, בעניינים מסויימים היתה הגישה אחידה — לקח השואה המרכזי הוא קודם כל בהריסת כל אשלייה לגבי יכולתו של העולם העויין את היהודים לעשות בהם כלה. "לנו יש הרגשה שאי שם לא רחוק מתבשלת שחיטתנו הקרובה והיא תהיה בשעת הוועד הפוליטי הבא, בלי הבדל איזה עם יינגע בה".³⁶ אנו חשים בכל אברינו את איבת המאכלת. מיליונים מתוך עשרות אומות ראו כיצד ניתן הדבר להיעשות: מה קל, מה פשוט, מה שקט...³⁷ אמנם דברים אלה, נאמרו רק כעבור חודשים אחדים, אך לפי רוח השיחות בלובלין³⁸ זה היה המקום, שבו גובשו הדברים תוך ויכוח ושיחה.

מחשבה זו כי שואה חדשה עשויה להתחולל בעוד פרק זמן לא ארוך, גררה אחריה מסקנה: על יהודי העולם להתכונן לכך. במה יתכוננו? בחישול כלי-התנגדות מתאימים מבעוד מועד, ובהחשת בניינה של א"י, כמקום עמידתו המרכזי של היהודי מול הקמים עליו. מכאן ואילך — היו הגישות שונות. א. קובנר וחבריו ראו בכל הפעלתנות הציבורית בלובלין משום חילול זכר הנרצחים, חילול חויית-החורבן הנוראה. בשלב מסויים הגיעו עד כדי ייאוש מן הציבור היהודי, ומיכולתו לשאת בעול החיים על רקע ההרס. לא הפיוזי בלבד, אלא גם הרעיוני והרוחני. לאחר מכן נתבהרו והלכו שתי מטרות מרכזיות: נקם ובריחה. נקם — כלומר הנסיון לנקום בגרמנים בצורה שתשאיר רושם בר-קיימא בתולדות העמים וישמש אות וסמל שדם יהודים לא יישפך חנם. ובריחה — עלייתם של שרידי השואה בכל דרך שהיא, ובכוח עלייתם — שינוי פני המציאות הרעיונית והנפשית של הציגנות. רעיון אחרון זה לא קרם עור-וגידים אלא בבוקרשט. אבל עיקרו היה ברור כנראה כבר בלובלין. לא דובר כלל על הריסת מסגרות ישנות, או על מפלגה חדשה. דובר על התלכדות יוצאי כל הזרמים הציגוניים אשר מטרותם עליה; לא דובר גם על נסיון שיעשה מן הגולה לאחד את הזרמים היריבים בארץ-ישראל, אשר עליה בכלל לא ידעו אז אלא מעט מזעיר. המטרה היתה להשפיע במאוחד על כל הזרמים ביישוב ובציגנות

36. דברי א. קובנר בפגישה עם הבריגדה, 17.7.45 — מחברת פרוטוקול, ארכיון מ.

37. "די שליחות פון די לעצטע" — א. קובנר (סטנסיל), מ. מ"פ.

38. עדויות רוזמן (א, ע' 18), י. צוקרמן (א): פגישה מרוכזת זו היתה גורלית, לגבי צורות ההתארגנות ולגבי מהות התנועות שקמו עם השיחרור של פולין... הם הגיעו לידי מסקנה שכל העולם רצה, וכל היהודים הם נרצחים. ע' 3-4. באופן פאראדוקסאלי היה צוקרמן קרוב יותר לאהדת הקומוניסטים הפולנים, אשר עם חלק מהם שיתף פעולה בהגנה על יהודי וארשה, מאשר אנשי השומר-הצעיר שנתאכזבו מן הקומוניזם הסובייטי לאחר מיפגש ישיר עמו. גם עדויות בן, קלס, ע"ס, ועדויות קובנר.

להכנתם לקראת השואה הבאה, ולהתנחלות מזורות בא"י. א. קובנר מצא תמיכה בין הפארטיזאנים, יוצאי ליטא ואוקראינה, בעיקר בין יוצאי התנועות המאורגנות, מהשומר-הצעיר, שחבריו היו המרכזיים בכל התסיסה הזו, ועד בית"ר. מגישה זו התחייב כמובן ארגון בפולין שידאג להברחת היהודים לארץ היציאה, לרומניה. ממילא, ובאופן פארא-דוכסאלי, נתחייבה גם השתתפות בוועדים למיניהם, כדי לקלוט את הבאים והניצולים, לשמור על מסגרות ארגוניות לקראת היציאה מפולין ולהילחם בהשפעת אנשי הפפ"ר. והיה זה, איפוא, אותו אבא קובנר, אשר הסכים להצטרף לוועד המרכזי — ואחר כך הכניס במקומו את י. גל כנציג השומר-הצעיר — ואף עודד את יוצאי אסיה (ה"אסיאתים") להקים מעין מזכירות השומר-הצעיר. הוא ראה שאין מנוס מכך — אך הוא עצמו וחבריו הקרובים לא השתתפו בדברים אלה אישית ואף סלדו מהם, ופנו למימוש תכניותיהם הם.³⁹ כאן, במאמר מוסגר, כדאי לעמוד על תופעה⁴⁰ מעניינת ומוזרה, שמוצאת את הדה באופן ברור בעדויות שנבדקו. ה"אסייטים" היו, כפי שנאמר כבר, ברובם הגדול, אנשי השומר-הצעיר. במבחן הקשה של גולת טאשקנט נתחשלה תודעתם התנועתית, והם חזרו לפולין כאשר ברור להם לחלוטין שעליהם להמשיך באותה דרך: תנועה, חינוך, עליה, קיבוץ. היו להם גם השגות רעיוניות: הם לא יכלו לקבל את אמונתו הבלתי-מסויגת של השומר-הצעיר בצדקתו של המשטר הסובייטי; הם לא הבינו ולא קיבלו את התנגדותו של ה"שוה"צ בארץ לתכנית בילטמור. אולם אלה היו חילוקי דעות אידיאיים עיוניים — ואולם בעיקר — מעולם לא פיקפקו. עתה פגשו בדמות של מנהיג, לוחם-פארטיזאן-סופר, אדם שהיתה לו עליהם השפעה רבה מאוד, שבלי התכחש לערכי תנועת השומר-הצעיר, יצא לו בדרך לא-סלולה לחפש תשובות ופתרונות חדשים.

י. צוקרמן וצ. לובטקין לא היו קרובים לרעיון הנקם, וגם רעיון האיחוד נצטייר להם אחרת משהצטייר לאבא קובנר. באותו פרק זמן נתרחקו אי-אלה שרידי "גורדוניה" והציו"נות הכללית מהאחרים, ובתבעם ארגון-מפלגתי-מאוחד חדש הקימו את ה"איחוד", שעמד בקשר ארגוני כלשהו עם ד"ר זומרשטיין.⁴¹ כנגדם ביקש י. צוקרמן לאחד את החזית הציונית החלוצית ולהקים "חלוץ" חזק ושמאלי. השותף הטבעי לשאיפה זו היה השומר-הצעיר, בדמות ה"אסייטים" שבליית ברירה קיבלו על עצמם את הייצוג בוועדים והטיפול בבריחה בעוד שאבא קובנר, לאחר שהשתתף כיוזם ומדברן בתחומים אלה, עמד לפרוש ולצאת את פולין. בעיני י. צוקרמן עדיין לא נסתיים התפקיד בפולין עצמה — תפקיד קליטתם של החוזרים, המאבק על דמותם של שרידי היהדות החוזרת לארץ. אך בתחומים המעשיים של הבריחה נפגשו המגמות ולא היו חילוקי דעות כלשהם.

בעצה אחת עם י. צוקרמן וצ. לובטקין נפרצה דרך חדשה לרומניה. שלושה פארטי-

39. מקורות כנ"ל, וביחוד קובנר 2, ע' 24, בעצם עודדתי אותם להקים את השומר-הצעיר, גם הייתי בין אלה שהרכיב את גרעין ההנהגה הראשון. אבל אמרנו: אנחנו לא. אתם רשאים, אנחנו לא. אישור לכך בע"פ ע' 25.

40. קטע זה מבוסס על השוואת העדויות שהוזכרו כבר: קובנר, לידובסקי, ע"ס, קלס, רוזמן, גל, מן, בן, צוקרמן.

41. עדויות דוד מלך (א), דוד וינשלבויס (א), צוקרמן וגל. לציונים הכלליים היתה מעין נציגות בוועד המרכזי — סתם אדם שנמצא בלובלין והיה פעם חבר הציו"כ בפולין. איש "גורדוניה" לא היה בנמצא כלל, וחבר שהיה עתה קרוב ל"שוה"צ אלא שהיה פעם איש "גורדוניה" נתמנה לייצג תנועה זו עד אשר תקום באמת. ה"איחוד" קם רק אחרי "מינויים" אלה, ולא לפני פברואר 1945. פרט לצוקרמן וגל היתה גם הנציגות הציונית בוועד המרכזי מפקפקת למדי.

זאנים צעירים, ובראשם וועלוועל'ה רבינוביץ, נשלחו לשם כך דרומה. הם עברו דרך גרוסנו להומנה בסלובאקיה, משם לחוסט ולמארמורשסיגט והגיעו לסאטורמארה ברומניה. משם עברו והגיעו לבוקרשט,⁴² כנראה במחצית השנייה של יאנואר. לאחר שיחה עם משה אגמי⁴³ חזר וועלוועל'ה ללובלין והודיע שהדרך נוחה למעבר. הקבוצה הראשונה עברה כנראה מיד עם חזרתו, כלומר עוד לפני סוף החודש, וקבעה תוך כך את אופן המעבר — לא כפליטים רומנים החוזרים למולדתם (ה"מולדת" היתה קרובה מדי והיהודים לא ידעו את השפה ואת שמות המקומות שמהם כאילו באו), כפי שניסתה לעשות זאת תחילה הקבוצה הראשונה, אלא כפליטי מחנות ריכוז יוונים.⁴⁴ דרך הסוואה זו — "הבלוף היווני" — נתקבלה תחילה כנראה בתום על ידי השלטונות הסובייטיים, ורק כעבור זמן התברר גם להם שאין זו אלא הסוואה.

בעיירה הסלובאקית הקטנה הומנה היה בית-חולים קטן שהוקם בסיועם של רופאים יהודים, ושם היתה תחנה לעוברי הגבול. מלובלין החלו עתה לשלוח קבוצות בדרך זו: קרוסנו (או סאנוק) — הומנה — טוקאי — אוראדיא-מארה. הדיונים בתוך הקבוצה המנהיגה בלובלין הגיעו לסיומם. שטחי הפעולה נחלקו, ויצחק צוקרמן קיבל על עצמו באורח טבעי את הייצוג של תנועת החלוץ בוועד המרכזי של יהודי פולין. לידו פעל י. גל בשם השוה"צ. ערב יציאתו של אבא קובנר עצמו הוחלט להטיל על מרדכי רוזמן את תפקיד ריכוז הבריחה, שהיתה עד אז יצור אמורפי בהנהגתו הכללית של קובנר. מ. רוזמן נסע לקראקוב והקים שם מרכז אשר דרכו עברו המועמדים למעבר בקבוצות קטנות. נקודת מעבר נוספת הוקמה בו'שוב (ריישא). לכל קבוצה ניתן הסבר על הדרך ועל קשייה, הוראות על מסירת-כסף ותעודות (ביחוד תעודות רוסיות), ואזהרה שלא לדבר רוסית, פולנית, או אידיש. השפה המותרת היתה עברית, שהפכה בדרך זו לגירסה המקומית של שפת יוון. בקרוסנו נתקבלו הקבוצות ע"י בן,⁴⁵ שלמה מן וחברה מן ה"איחוד". להומנה עברו לרוב במשאיות או רכבות צבאיות צ'כיות או סובייטיות, אבל היו גם מקרים של מעבר ברגל וב"טרמפים" למיניהם. העוברים באו בעיקרם מבין הפארטיזאנים וה"אסיא" תים", אבל כבר בתחילת התנועה הזו נתלוו לגופים אלה יהודים "סתם", בודדים ומשפחות או שרידי משפחות שביקשו לעזוב את פולין.

אחת הפרשיות המעניינות הנתונות בוויכוח היא פרשת "איחוד" וארגונו הנפרד. לדברי ראשה המוכר של תנועה זו, דוד מלר, הוקם ארגון בריחה נפרד של ה"איחוד" (לאחר טענות-קיפוח כנגד הבריחה הכללית) עוד בראשית 1945. ארגון זה נתקיים עד ספטמבר 1945 ואז חזר ונתאחד עם הבריחה. גירסה זו היא מפוקפקת: אין אמנם ספק של "איחוד" היו מרכזי תנועה נפרדים, ויתכן מאוד שאף נעשו על ידו נסיונות להעביר את

42. עדות יצחק ארליך (א). הקשר הראשון שלהם בהומנה היה קצין רוסי יהודי שהבטיח להם להעביר את היהודים שיבואו אחריהם. אישור לסיפור זה יש בעדות ע"פ ע' 31-32, רוזמן ע' 20-21, וכן בעדויות בן ואגמי.

43. מכתב ממ. אגמי, 21.1.45, נשלח ארצה מקושטא ב-3.2.45, ארכיון בריחה, הומר אגמי, את"ה: "לבוקרשט הגיעה משלחת מצביה בת שלושה חברים. אחד החברים חזר עכשיו לשטח המשוחרר, אחרי התיעצות עם אנשינו, לשם ארגון והגברת הפעולה."

44. י. אייכנוואלד בע"פ, ע' 20-22.

45. הנקודה בקרוסנו הוקמה תחילה כנראה ע"י ויטקה ק. וולדה טרגר. לאחר מכן בא לשם ש. קלס, שעבר אח"כ והקים את הנקודה בריישא, ובמקומו בא בן לקרוסנו (עדויות קובנר 2, בן וקלס).

אנשיו בדרכים נפרדות. אולם מתוך השוואת העדויות בעניין זה⁴⁶ מתקבל הרושם שה"א"יחוד" ניסה אמנם להעביר את קבוצותיו מעבר למיכסתו, אולם בריחה נפרדת — עם נקודות, פעילים וכספים — לא היתה למעשה קיימת. בקרוסנו ובסאנוק, ולאחר מכן בקאטוביץ, השתתפו אנשי ה"א"יחוד" יחד עם יתר הזרמים בניהולי נקודות הבריחה.⁴⁷ היתה ודאי נקודה מרכזית של ה"א"יחוד" בקראקוב שמשם נשלחו קבוצותיו לגבולות, אך דרכי המעבר והנקודות היו משותפות.

בעיה אחרת התעוררה בקשר לשיתופם של אנשי בית"ר והרביזיוניסטים בבריחה. הבית"ר היה בלתי-ליגאלי מראשית התארגנות החיים הציבוריים בפולין החדשה, ולמרות מאמצים שנעשו על ידי נציגים ציוניים בוועד המרכזי⁴⁸ לא בא שינוי בעניין זה. יש עדויות סותרות על צעדיהם של מעט הבית"רים בלובלין בימים הראשונים, אך נראה שלא היה נסיון של ממש להקים ארגון נפרד. עד מהרה שותפו נציגי הבית"ר במרכז הבריחה למרות האי-ליגאליות של התנועה בציבור וכך נשאר המצב כל עוד פעלה הבריחה בפולין.

ליד רכז הבריחה והגזבר פעלה ועדת קואורדינאציה של התנועות השונות שקמה כנראה עוד בפברואר 1945. תפקידה של ועדה זו היה לטפל בתור היציאה ובמיכסות לתנועות השונות. ניהול היציאה היומיומי היה בידי הרכז והאחראים במקומות המעבר. כספים נתקבלו על ידי העוברים עצמם שהפקידום בידי הבריחה בפולין וקיבלום חזרה ברומניה מידי מרכז המשלחת הא"ית שם או בפקודתו. כמרכן נתקבלו אי-אלה סכומים ע"י פארטיזאנים-שליחים שהביאו כספים מרומניה לפולין (השלוח הידוע ביותר היה אותו וועלוועלי' רבינוביץ שהוזכר כבר). בדרכים אלה מומנה הבריחה בראשיתה בעיקר ע"י ארץ-ישראל, אם כי גם כספי הג'וינט החלו מגיעים לפולין והיוו מקור כסף נוסף, ועד מהרה גם חשוב ומרכזי בפעולת הבריחה. היהודים העוברים למדו לדעת, שאפשר לסמוך באופן מלא על יושרם של אנשי הבריחה ולבריחה היה בהעברות מפולין לרומניה מקור מימון נוח ובטוח.

ב-1.3.45⁴⁹ עברה דרך סאנוק הקבוצה המרכזית של הפארטיזאנים מלובלין, ובתוכה צביה לובטקין, אבא קובנר, ויטקה קמפנר, ואליעזר לידובסקי. הם היסוו עצמם כבולגארים שלחמו כפארטיזאנים בבריה"מ וחוזרים עתה לבתיהם. כתוצאה מהלשנה כנראה (הם נכנסו לבית מרוח בסאנוק ודיברו ביניהם אידיש) נאסרו שם ע"י הג.ק.ו.ד. הקבוצה⁵⁰ נחקרה במשטרה המקומית חקירה קשה למדי, שארכה שעות רבות. האנשים הואשמו בספסרות ובעריקה משורות הצבא הסובייטי, ועוד. מצבם היה בכי רע, שכן הכיסוי ה"בולגארי" לא היה משכנע ביותר. שיטת החקירה הסובייטית החלה נותנת אותותיה,

46. הטענה מדברי מלך לקוחה מעדותו (א). בעדויות רוזמן, מן, בן, ע"ס, צוקרמן ועוד מתקבלת תמונה אחרת לגמרי, וכנראה קרובה יותר למציאות. סגנו של מלך, דוד ויינשלוים, מאשר בעדותו (א) ע' 9 את דברי העדים האחרים ומכחיש בתוקף שהיתה בריחה נפרדת של האיחוד.

47. ביחוד הצטיינו שתי חברות של האיחוד, שושנה וליובה; שתיהן פעלו יותר מאוחר גם בקאטוביץ.

48. עדות גל, ע' 4-5. שלמה מן מציין בעדותו קיומה של בריחה נפרדת של הרביזיוניסטים בקרוסנו (מן, ע' 2). אולם גם אם היתה תופעה כזאת, לא נמשך הדבר אלא זמן מועט ביותר, אף לפי עדות זו. בכל יתר העדויות נאמר במפורש שהרביזיוניסטים היו מתחילה חלק של הבריחה הכללית.

49. עדות דב לוי, עמ' 26. העדות מסתמכת על יומן.

50. כנראה 7-10 איש (ויטקה קמפנר בעדות קובנר 2).

למזלם, יכלו הפארטיזאנים שבקבוצה להוכיח את בקיאותם בהילכות פארטיזאנים אמיתיות. למרות זאת נראה מצבם חמור מאוד; אז נכנס לחדר החקירות קולונל כסוף־שיער של הנ.ק.וו.ד., הקשיב למהלך החקירה, לחש דבר־מה באוזנו של החוקר הראשי ולאחר זמן יצא שוב. החקירה נמשכה עוד קצת, ואח"כ ניתנה הפקודה: לקום! להסתובב! ללכת! דלת נפתחה ובשורה עורפית החלו יורדים במדרגות: חייל חמוש לפניהם, חייל חמוש אחריהם. ירדו וירדו, ונדמה היה שאין קץ לירידה זו. לבסוף הגיעו לחדר במרתף, ובו שולחן ועליו מנורה, ולידו פקיד. אחד־אחד ניגשו לשולחן, והעומדים בתור לא שמעו את דברי חבריהם שכבר עברו שם. הגיע תורו של האחרון, של מספר הסיפור.⁵¹ לאן רציתם להגיע? — שואל הפקיד הרוסי. מה מבין הוא בכמיהה לחירות, לארץ־ישראל? הלוא ממילא שולח הוא אותנו הרחק אל „הדובים הלבנים“ — רצינו להגיע לפתח־תקווה, באה התשובה. היכן זה פתח־תקווה? שואל הפקיד. הרחק־הרחק, עונה לו ה„נאשם“. טוב — משיכה בכתף, חריקת עט. לידו של הפארטיזאן הנדהם מוכנס רשיון לכרטיס־רכבת: סאנוק—פתח־תקווה.

השורה יוצאת את החדר, את הבניין. ליד השער בחשכת הערב, חש האחרון טפיחה קלה על הכתף. מאחוריו עומד הקולונל כסוף־השיער: לכו לשלום, ילדים, הוא אומר באידיש.⁵²

עד מאי 1945 הגיעו לרומניה בין אלפיים לשלושה אלפים יהודים בערך, חלקם פארטיזאנים, חלקם „אסיאתים“, חלקם משוחררי מחנות ממזרח ומרכוז של פולין, חלקם בודדים מסוגים שונים שנתלו לבריחה המאורגנת, או אף הלכו באותן הדרכים בקבוצות שהועברו ע"י מבריחים או ללא הדרכה כלשהי.⁵³ לפי ההערכות, מנה הגוף המאורגן, כלומר אותם אנשים שבהגיעם לרומניה נכנסו ל„קיבוצים“ — קבוצות שיתופיות (פחות או יותר) של עולים, בהשראת רעיון הקיבוץ הארצישראלי — כ־1200 איש. כאן צריך לציין שתי עובדות נוספות: לאחר צאתו של אבא קובנר מווילנה, נשארו שם עוד פארטיזאנים וחוזרים, ונשאר מרכז קטן שהדריך את המשך היציאה. קשה מאוד להעריך

51. הסיפור הוקלט פעמיים — עדות קובנר 1, ע' 13, ועדות קובנר, 2, ע' 32—34; אולם בעצם מסתמך הנוסח המובא כאן על דבריו של אבא קובנר למחבר לפני הקלטת העדות הראשונה, אשר לא הוקלטו, לדאבון הלב. ויטקה ק. מאשרת את הסיפור בקובנר 2.
52. באותה עת חששו אנשי הקבוצה המרכזית משני דברים: האחד — העובדה שתוך החקירה של הנאסרים בצ'רנוביץ צצו שמותיהם של אבא קובנר וא. לידובסקי, והדבר השני, שאבא קובנר היה נציג רשמי של השומר־הצעיר בוועד המרכזי לפני שעזב את לובלין, ואי אפשר היה לשמור בסוד את היעדרו. גילוי שמותיהם האמיתיים ע"י הנ.ק.וו.ד. היה גורר אחריו תוצאות חמורות מאוד.
53. תיאור חי מאוד על קבוצה שנתכוננה להגיע לצ'רנוביץ, קיבלה בעוד מועד הוראה לפנות ללבוב, פשמישל וקרוסנו — ראה בעדות דב לוי (א), ע' 20 ואילך. מן מספר על קבוצות שעברו עם מבריחים פרטיים. יש לכך רמזים גם בעדויות ע"ס, קובנר, ארליך. מספר העוברים מהווה בעיה רצינית. לידובסקי (את"ה) מספר על 1200 עוברים, יוסף ליטבאק (את"ה) על 6000. דו"ח אגמי 30.5.45 (פ"ם) מיקרופילם (גם באת"ה) — „בס"ה הגיעו הנח למעלה מ־1200 חברים שמאורגנים בקואור" דינאציה הציונית ועוד קרוב ל־500 יהודים סתם שנגררו אחרי הורם שלנו“. לעומת זאת מדווח יצחק בן אפרים ב־14.4.48 (את"ה), ע' 2 שמפולין הגיעו לרומניה כ־5000 איש במחצית הראשונה של 1945. דו"ח אחר, מתאריך 19.8.45 (תיקי קרסנר, ארכיון בריחה, את"ה) קובע שמרומניה לאיטליה יצאו 5700 איש, מזה 3500 פולנים, 1200 אנשי קארפאטורוס, 400 רומנים והשאר הונגארים. דו"ח אחרון זה ולעומתו מכתבו של אגמי הם בני הזמן וכנראה קרובים יותר למציאות. לכן הערכנו את מספר הבורחים מפולין ב־2000—3000 לכל היותר.

את מספר היוצאים מווילנה בתקופה זו של סוף 1944 וראשית 1945, לפני ואחרי צאתו של אבא קובנר, אולם לא נטעה ודאי הרבה אם נאמר שיצאו מאות ספורות, ובתוכם אולי כמה יוצאי יערות וילנה, נארוץ' וקובנה. ואילו לגבי אסיה התיכונה נעשה מעשה אמיץ מאוד, ואף מסוכן מאוד. אחד מראשוני הבאים משם, יצחק שרייבר, נשלח עוד ביאנואר 1945 חזרה לאסיה, עם הוראה מטעם מזכירות השומר הצעיר בלובלין,⁵⁴ להגיע לפולין בכל דרך אפשרית. יצחק שרייבר לא היה השליח האחרון שעשה את דרכו לפזורי התנועות החלוציות ברחבי בריה"מ, ובעקבות שליחותו החלו עד מהרה מגיעים מאות של חלוצים מאזורי אסיה המרכזית, והם היוו חלק חשוב של המחנה שהתאסף באביב 1945 ברומניה. מעבר לפולין, בסלובאקיה ועל הגבול הרומני, היו תחנות של הבריחה — בין שהיו מורכבות למעשה מאיש אחד — כמו צבי פריזאנט, איש „דרור“ שישב בהומנה — ובין שאלה היו קהילות יהודיות כמו באוראדיא-מארה שמתוכן נמצאו ועדים ויחידים שסייעו לעוברים על פי הוראות מהמשלחת מבוקרשט. המשלחת, יחד עם מרכז הפארטיזאנים, השתמשו אח"כ בכספי הג'וינט וועד ההצלה בירושלים וסידרו את הבאים במקומות — מספר „קיבוצים“ בבוקארשט עצמה (כ-400 איש), והיתר בטרנסילבאניה, באיזור קלז' בעיקר.

1.

הבריחה לרומניה קשורה ב„פרשת הרכבת“, היא רכבת הצלה של יעקב שמטרה, ועלינו להתעכב עתה על פרשה מופלאה זו.

בסוף אוגוסט 1944 קם בבוקארשט ועד-פליטי-טראנסילבאניה-הצפונית, בו השתתפו הצנחן הא"י ברוך קמינקר, ד"ר ארנו מרטון, יעקב שמטרה ועוד. לאחר התקשרות עם מוסדות הצלב-האדום ואישור מטעם השלטונות הרומניים והסובייטיים יצאה משלחת של ועד זה בראשית נובמבר כדי לתור את טראנסילבאניה ולראות מה נותר בה, לאחר שרוב יהודיה הושמדו באביב ע"י הגרמנים. משלחת זו של 11 איש חזרה בדצמבר ובפיה בשורת הרס וחורבן, כאשר מכל היהדות החיה והתוססת הזו לא נותרו אלא 6000 איש בין החיים,⁵⁵ לרוב יהודים שנכללו ביחידות כפייה במסגרת הצבא ההונגארי (ונחשבו ע"י הסובייטים לשבויים של צבא אויב...). עברו שבועות במאמצים להקל על מצב שרידים אלה ולשחרר את ה„הונגארים“ מן השבי. דבר זה הצליח רק בחלקו, ואילו חלק משבויים אלה הועבר, יחד עם חלקים של יהדות צפון בוקובינה ובסאראביה לעבודות כפייה בפנים רוסיה ע"י השלטונות הסובייטיים.

בבוקארשט ירבה אותה שעה משלחת ארצישראלית, מורכבת בחלקה מצנחנים (כמו דב ברגר (הררי), מנו (יצחק בן-אפרים), ברוך קמינקר, אריה (ריקו) לופסקו, אוריאל קנר, ישעיהו דן) ובחלקה מעתונאים-כביכול כמו משה אגמי ויוסף קלרמן. מרכז המשלחת היה משה אגמי, שליח המוסד לעליה ב. רעיון הרכבת עלה כנראה לראשונה בין חברי

54. עדויות ע"ס, ע' 11-12, רוזמן, ע' 19-21, ועוד.

55. ד"ר ברוך קמינקר, 15.1.45, ארכיון הבריחה, את"ה. פרשת הרכבת הוזכרה כבר בספרו של א. דקל, „בנתיבי הבריחה“, מערכות, תשי"ח, כרך ב', ע' 511-518. התיאור נכון ביסודו עד 518, שם הוא מתערב ומתבלבל עם פרשות אחרות שקדמו לעניין הרכבת או באו אחריה. לכן קיצרנו כאן בתיאור והתעכבנו בעיקר על אספקטים שונים שאינם באים לביטוי בספר הנ"ל. דו"ח שמטרה [גרמנית; תרגום א. גפני, 2.5.64 (א)]. מראשית שנות ה-50.

המשלחת, הודות לקשריה ההדוקים עם הצלב-האדום ונציגות הג'וינט. בעזרתו של אחד מראשי קהילת אוראדיאה מארה, ד"ר קארל, ובעזרת הוועד הטראנסילבאני הנ"ל הוקם ארגון לסעד לפליטים, דיפאב שמו, שבין תפקידיו היתה החזרת יהודים רומנים שהוגלו ע"י הנאצים למולדתם. דיפאב לקחה על עצמה את בעיות המינהל, המימון והאספקה. למנהל המיבצע כולו מונה תחילה כנראה ד"ר אוסקר וייס,⁵⁶ ולאחר מכן נתמנה כמפקד בפועל יעקב שמטרר. לרשותו הועמדה רכבת עם קטר ו-12 קרונות, כמובן באישור הממשלה והמפלגה הקומוניסטית. שמטרר היה אז ביחסי ידידות עם כמה מאנשי המפלגה הקומוניסטית באיזור טראנסילבאניה, וזכה לתעודה של אוהד המפלגה. תעודות מטעם הצלב האדום ואישורים שונים אחרים שהושגו בחלקם ע"י המשלחת בבוקארשט, בחלקם ע"י דיפאב, איפשרו את הכנת הרכבת באוראדיאה מארה, עם צוות רפואי וטכני. ב-24.3.45 יצאה הרכבת לדרכה, על עובדיה ועל "משגיחי כשרות" מטעם השלטונות.

צריך לזכור שבדרכי אירופה המזרחית (ואח"כ באירופה כולה) נעו ונדדו אז המוני פליטים. אין כנראה אפשרות מעשית לבדוק מה היה מספרם ערב סיום המלחמה באזורים בהם אנו דנים כאן, אך היו אלה ודאי אלפים רבים (לאחר סיום המלחמה היה מספר ה"עקורים" באירופה כולה כ-10 מיליון איש). עצם הרעיון של פעולה ממשלתית-הומאניטארית של החזרת פליטים אלה ברכבת למולדתם לא נראה מוזר כל כך. ואעפ"כ דומה שאין דוגמה אחרת לדרך זו של ריפאטריאציה לפני "רכבת ההצלה" של שמטרר. מכאן גם הקשיים בהם נתקל שמטרר כבר במסעו הראשון. בדברצן⁵⁷ שבהונגאריה נעצרה הרכבת ומנהליה הואשמו בהברחות וכיו"ב. משם עברו להומנה, שם כבר ישב אותה עת צבי פריזאנט מטעם הבריחה, ושם גם פגש שמטרר במספר אנשים אותם אסף לרכבתו. עם קטרים מיוחדים עבר את הקטע ההררי בגבול פולין-סלובאקיה שם היו עדיין קרבות נגד קבוצות ימניות אנטי-סובייטיות והגיע לנובי סונץ'. משם חזר להומנה ובימים הראשונים של אפריל הגיע חזרה לאוראדיאה מארה.⁵⁸ מיד נערכה נסיעה שנייה, שהחלה כנראה במחצית אפריל, כאשר לרכבת נצטרפו עוד שני קרונות, והרכבת צויידה בתעודות נוספות שאיפשרו לה לנוע בכל איזור מזרח אירופה. דבר אחרון זה נתאפשר הודות לעזרתו הפעילה של מזכיר המפלגה האזורי, אדם שפעמו בו כנראה רגשות הומאניטאריים ועז היה רצונו לסייע בפעולת ההצלה. בסוף אפריל הגיע שמטרר לקראקוב.

שמטרר לא כתב יומן, ומהתעודות שנשתמרו בידיו קשה להעריך מתי נסע למסעותיו הבאים ואת המספר המדוייק של הבורחים ומוצאם. הוא עצמו מספר שהמסע האחרון אירע בסתיו, לאיזור שלזיה המשוחרר, ולפי חשבונו היו כ-6 או 7 נסיעות כאלה. באחד ממסעותיו, השלישי כנראה, לקח עמו את מלוא מספר האנשים שהרכבת יכלה להכיל, כ-700 איש, למעלה מחציתם מאושביץ, לשם הגיע בראשית מאי. המסע עוכב בשל התערבות משרד הריפאטריאציה הסובייטי שבפקודתו נאסר שמטרר והיתה סכנה חמורה להמשך מסעו. לאחר עיכוב של שבוע הצליחו לשכנע את המפקד הרוסי שיתן לרכבת לחזור לרומניה בליווי סגן רוסי, והם יצאו, לפי אחת העדויות, ב-7.5. במסע זה, קיבל

56. ארכיון המוסד, את"א הוראה מיום 17.2.45 של אגמי בעניין הרכבת, שלפיה נמסר הפיקוד לוייס.

57. עדות שמטרר 1 (23.6.64) (א) ע' 3-4.

58. דו"ח שמטרר, ועדות ש. ע' 9-10.

שמטרה מאגמי וחבריו את הכתובת של מרכז הבריחה בקראקוב, ושם מצא את בן. פגישה זו תוארה כבר — לאחר היסוס ראשון נשתכנע בן שאכן עומד לפניו אדם שניתן לסמוך עליו ומעתה החל שיתוף פעולה פורה בין שמטרה ואנשי הבריחה. יש לזכור שלשמטרה היתה בעצם רק רשות לקחת אזרחים רומנים לרומניה, ואילו למעשה הצטרפו עכשיו יוצאי פולין רבים למסעות הרכבת, באמצעות הבריחה. מאושביץ — בעזרתה של רופאה סובייטית שטיפלה שם בנאמנות בחולים שרוכזו ממחנות הסביבה — נטל שמטרה גם כן יוצאי מדינות שונות, הונגארים, צ'כים ואחרים.

הסיפור על הסגן הרוסי שליווה את הרכבת בדרכה חזרה לרומניה מופיע גם אצל שמטרה, במהדורה טראגיקומית במקצת. תפקיד הסגן היה בעצם להביא את הרכבת לבריה"מ ושם לבדוק את מהימנות הסיפור של שמטרה. בהגיעם לרומניה, היה הבחור שיכור, וכבר הספיק להשתכנע שאמנם יש פה עניין עם פליטים ממש. את תפקידו לא מילא, כמובן, אך בתיווך של מכרים שונים הצליחו אנשי הדיפאב להציל אותו מזעם השלטונות הממונים עליו, ואילו הרכבת המשיכה בנסיעותיה. באחת מנסיעותיו הביא שמטרה נערים יהודיים קפואי-רגליים שהוציאו מבית-חולים בצ'נסטוכוב, ובקיץ אף מסר 433 ילדים — לאחר הרפתקאות שסיכום תיאורם יבוא במקומו — לשלטונות האמריקאניים בפילזן. בסך הכל יש להעריך, כנראה, את מספר העוברים ברכבותיו של שמטרה ב־5000 איש בערך.⁵⁹ אחת הבעיות המרכזיות בהן נתקלו מארגני הבריחה באותה תקופה ראשונה, בעיקר אצל הצעירים, היתה האדישות והייאוש שאחזו בהם לאחר כל מה שעבר עליהם. ניתנה האמת להיאמר, שארץ-ישראל היתה כסם-חיים לרבים מנערים אלה, והמקרה עליו מספר בן בעדותו יוכיח. גם י. גל מספר בעדותו (ע' 10) סיפור דומה: „בצ'נסטוחובה נשאר נוער יהודי במחנה... יהודים חיים, צעירים... סוכם שאנחנו, כמה אנשים, יוצאים לראות מה ומי הם האנשים שם. אז יצאנו, טוביה בוז'יקובסקי ואני והיתה חברה אחת... לודז'יה... היא הכירה את צ'נסטוחובה כקשרת... כשמרדכי אנילביץ היה עוד חי... בצ'נסטוחובה אנחנו מצאנו קבוצת נערות בעיקר, גם בחורים מעטים מאוד, שהם נשארנו במחנה ולא רצו לעזוב אותו... אני מוכרח לומר שאני אז קיבלתי הלם שעד היום לא התרפאתי ממנו...

59. שמטרה 3, ע' 1-6. לפי סיפורו של שמטרה מתקבל הרושם שבין הנסיעה הראשונה שנסתיימה בראשית אפריל לבין הנסיעה עם הסגן הרוסי היתה עוד נסיעה אחת בה ביקר שמטרה לראשונה באושביץ. הדבר יתכן, אם כי בעת שיחרור וינה (13.4) היה שמטרה באושביץ, לדבריו. הפגישה עם בן מופיעה אצל דקל, שם, עדות בן (מ) ע' 18 וספר השומר הצעיר ב', ע' 9-418. כל אלה הן בעצם גירסות של אותו סיפור. בן מספר ששמטרה הגיע אליו אחרי ה־8.5, שכן רק אז הגיע לקראקוב, ודבר זה תואם גם את עדות רוזמן. ב„דו"ח על ביקור בפולין“, כנראה מאת שליח אנשי ברדפסט-סלובאקיה, שכתב אותו עבור הסיכנות או המוסד לעליה ב' בארץ (פ"מ), ע' 6, 10-12. כתוב במפורש שהרכבת יצאה ב־7.5. שם מתאשר סיפורו של שמטרה על הסגן הרוסי (שמטרה 3, ע' 7-10). למרות זאת נראה לי שהקשר אל הבריחה נוצר באותו זמן, וטעות באחד ממקורותינו ביום או יומיים יכולה להסביר את הדבר. לפי הערכה נסעו מעתה ברכבותיו של שמטרה לא פחות מ־300 בורחים בכל מסע.

60. שמטרה עצמו (עדות 3, ע' 12) מעריך את מספר הניצולים על ידו ב־8000-7. דבר זה נראה כמוגזם במקצת, כי אם היו 7 נסיעות, ובכל נסיעה נסעו כ־700 (בנסיעה ראשונה רק 250), הרי שלא נגיע למספר של שמטרה. צריך גם לזכור שמאז סוף מאי לא היה לבריחה יותר עניין בהעברת יהודים לרומניה דווקא. אולם דברים אלה אין כוונתם להקטין את הישגו הרב של שמטרה ושל שולחיו וחבריו, אשר הצליחו בדרך מקורית זו להעביר אלפי יהודים מפולין לצ'כיה, הונגאריה ורומניה.

הם לא רצו לצאת משם. הם לא האמינו שהמחנה לא יחזור. המלחמה עוד לא נגמרה. „לאן אנחנו ניטלטל; ונוסף לזה פה יש לנו שיכון, פה יש לנו איפה להיות.“...היה אתנו גם משה לאופר... הוא ניסה לשכנע אותם. ומה שלילדים האלה הכניס איזה זיק כזה, שהוא אמר אלה שליחים מארץ־ישראל... השפה שלי דלה מדי בשביל לתאר מה זה. אנחנו כולנו ישבנו ובכינו, כולנו. זו היתה השיחה — בכי... ברגע שהם ידעו שאנחנו מארץ־ישראל, לא יכולנו להגיד שזה שקר... שאנחנו רק מדברים על פלשתינה... אני עוד זוכר את הנשיקות שקיבלתי... מהילדים... הם כבר נוסעים לארץ־ישראל.“

ז.

מצבו של המחנה הגדול והגדל שנאסף עתה ברומניה היה בכי רע. דרכי ההעפלה נחסמו, והסיכוי לעלות מרומניה ארצה נגזז. למרות כל מאמציו, לא הצליח משה אגמי להיזן את עגלת העלייה באניות מנמלים רומניים אחרי סוף שנת 1944 ובמחצית הראשונה של 1945. המו"מ נכשל, אם מפאת חששות רוסיים, אם בעטייה של התערבות בריטית, ואם בגלל שני הגורמים גם יחד. המחנה שהגיע מפולין התפרנס בינתיים, כפי שכבר סיפרנו, בעיקר מכספי א"י והג'וינט.⁶¹ האנשים חיכו. תוך כדי ציפייה זו התנהלו ויכוחים סוערים, בעיקר בהנהגת המחנה, על המשך דרכו בעתיד. כאן הגיעה להבשלתה תפיסתו של אבא קובנר על מחנה מלוכד יוצא שזאה שבעלייתו המשותפת ארצה יבטיח שלקח השואה לא יאבד. על בסיס רעיוני זה קמה „חטיבת שרידי מזרח אירופה“. ב־26.4.45, באסיפה בבוקארשט. המצע המשותף כלל ביסודותיו „הגשמה והקרבה עצמית, עבודה, עליה והעפלה, הגנה והתגונות עצמית, התישבות וכיבוש חלוצי, תרבות עברית, עזרה הדדית“ והבטיח להילחם „לאיחוד התנועה הקיבוצית בארץ, לאיחוד תנועת העבודה, להסתדרות עובדים אחת, להסתדרות ציונית אחת, למדינה יהודית בארץ־ישראל, לעליה חופשית ולחיסול הגלות.“ עתידו של המחנה לאחר עלייתו ארצה נשאר לוטה בערפל גם לאחר הדיונים בבוקארשט. דובר על התיישבות־קיבוצית משותפת של יוצאי תנועות חלוציות מבין אנשי החטיבה, אך דובר גם על נאמנותו של כל אחד לדרכו ולרעיונותיו. רעיון זה של אחדות־איחוד, של לקח השואה, של „הרגו את כולנו כיהודים, ועתה עלינו להיות יחד ללא מחיצות כיהודים“ — רעיון זה חוזר ועולה באירופה שלאחר המלחמה, פושט צורה ולובש צורה, בארצות רבות ובין יהודים רבים, וללא כל קשר בין מקרה למקרה. ה„איחוד“ — ומולו: החלוצי האחד בפולין, ההסתדרות הציונית האחידה בגרמניה, התארגנות המחתרת היהודית בצרפת שלאחר המלחמה, ועוד — כולם מהווים ביטויים שונים של אותה כמיהה של היות־יחד, של עמידה משותפת שהיא ירושת השואה. ועם זאת, ידעה החטיבה שנוסדה ברומניה להט מיוחד ונשאה גם אופי מיוחד משלה. כבר תיארו כמה מהיסודות עליהם קמה החטיבה: הבטחון שההווה אינו אלא תקופת מעבר משואה לשואה; והכמיהה לבריחה לארץ כדי לבנותה כמקום העמידה המרכזי של העם הנצור והנרדף. בריחה זו תוארה כ„תנועת עם, בעלת כוח, עם מטרה, ועם מסגרת.“⁶² עתה נוסחה באופן ברור גם המחשבה היסודית על כך שבגיטו וביער לא הבדיל הנושא בין יהודי ליהודי:

61. ב־9.5.45 מדווח י. גרינבוים בוועד ההצלה (26/1238): „מטרותינו — העיקריות: טיולים. לאן — לפי המצב.“ שם, ברלס לגרינבוים, 15.6.45 — וועד ההצלה הוציא, עד סוף מרץ, 68.500 לא"י בבאלקאנים, ולארבעת החודשים שלאחר מכן אושרו 62.600 נוספים.
62. „שליחות פון די לעצטע“, א. קובנר (פ"מ).

„בגיטאות לא הבדיל התליין בין יהודים, בגלל זה מצאנו שפה משותפת בגיטו וביער. את השפה המשותפת אנו מביאים לכל הישובים היהודיים“⁶³, הצהיר דוד לזר בבואו לאיטליה. אולם מעבר להנחת יסוד פשוטה ואף פשטנית זאת באו הנמקות נוספות. קודם כל יש לציין כאן את הזעזוע שעבר על אנשי החטיבה כאשר נפגשו ברומניה עם היהדות הרומנית. באחת מערי רומניה, מספר א. קובנר, נכנסו לבית־הכנסת כדי לפגוש ביהודים. התמונה שנתגלתה לעיני הקבוצה של הפארטיזאנים העוברים מפולין לבוקרשט היתה מדהימה: „פה התפללו ליד ארון הקודש ובמרכז ליד הבימה החליפו דואלרים ורבו על פרוסת לחם ועל עסק הברחה... הבינונו ששום דרך אחרת לא תוכל לעורר אמון, לא תביא אותם למשהו, אלא איזו תנועה סוחפת, נטולת פנים ברורות, אבל שיש בה איזה שהוא... זרם רוחני, אפילו היולי... לכל אמונה נחוץ איזה גראם של תום. לאנשים האלה בשנים האלה לא היה כל תום“⁶⁴. „מיליונים עמדו בחורבן, ומאות ראו אותו, רק עשרות תפסו אותו והיום, כשיצאנו מזה ובעברנו את חורבות ליטא ופולין, בהגיענו ליישוב החי ברומניה ראינו — אף אחד אינו זוכר זאת“⁶⁵. „וכאילו הטיח בפנינו ריח מרתפים צונן מיישוב זה, שחי כאילו דבר לא אירע, כלפנו המבול, כאילו לא היה המבול מעולם. כמימים ימימה פותח החנווני את חנותו... כמאז ומתמיד משריצים ולדות, מצטערים בצער של נייר ושמחים בשמחה של אפס“⁶⁶.

ברובד עמוק יותר של תחושה, באה הכרת ערך המלחמה והרצון למלחמה באויב — שהרי ההנחה היתה כי המלחמה לגבי העם היהודי לא נסתיימה — והבטחון שאלה שעברו את הכור המצרף של גיטו ויער יביאו את בשורת הקרב לעם היהודי. „מורה־התקופה... הוא מורה של דם ואנו תלמידיו. הזמנים לימדונו שכדי להילחם אין צורך לצעוק שנים על מלחמה“, אמר וועלוועל'ה רבינוביץ.⁶⁷ נפוצה ההכרה שהמפלגות והזרמים הלכו לאט מדי במאבקם — עובדה שאחרו את המועד לגבי יהדות פולין. פירוש ההקרבה שתקריב החטיבה — הקרבת המפריד שבין חבריה מבחינת מורשת העבר התנועתי והמפלגתי של כ"א. החטיבה תביא את בשורת האחדות ליישוב. דעה אחרונה זאת היתה כנראה דעת מיעוט. שכן מנהיגי החטיבה לא ביטאוה.⁶⁸ ההיפך הוא הנכון — אמנם דיבר אבא קובנר על חורבן כל האידיאולוגיות בשואה, אך הכוונה היתה לנסיון המר של מיעוט העזרה הן בתקופת הגיטו והן ביער. „הרבה אמונות שהיו מושרשות עמוק בלבותינו נעקרו מתוכנו“. „גישתו של א. קובנר היתה גישה של יראת־כבוד ליישוב ולפעלו, והוא ראה את החטיבה כגוף לא גדול, לא מתאים לתפקיד הגדול שנטל על עצמו, ובכל זאת כמחוייב „לאסוף את לפיד לבנו, להרימו ולהביאו לכל יישוב יהודי שלא ראה את כל אלה. ובעיקר ליישוב.“ בניגוד לכמה מחבריו לא הישלה את עצמו אבא קובנר שהחטיבה תביא למהפיכה בחייו הפוליטיים של היישוב הארצישראלי. „אין אנו חולמים חלום ילדות שנבוא ובקסם מלתנו נאחד מפלגות, אין לנו פרוגראמה לכולן. „אולם כל עלייה תרמה את שלה לבניינו של

63. ד. ח. לזר, 16.7.45, מחברת פרוטוקול „מפגישה עם הבריגדה“ (מ), להלן „הפגישה“.

64. קובנר 2, 6—35.

65. א. קובנר „די שליחות“.

66. „שליחות פון די לעצטע“. ההדגשה במקור.

67. תיק חסיה בילצקה, אסיפת הקורדינאציה 6.1.45 (בלובלין ?) (מ).

68. דברי לאנע באסיפת הקואורדינאציה, 6.1.45, שם.

היישוב. החטיבה תבטא את דור שרידי השואה". „אם יבוא מחנה ויופיע כך ולא אחרת, עצם הופעתו יכריח לחשוב." לקח השואה — הוא המיוחד עמו תעלה החטיבה ארצה, איננו מסתכם רק בהתראה בפני השואה והבטחון בחידושה, אלא גם באימה של חוסר הנכונות לקראתה, של חורבן אנושי פנימי, עוד טרם הונחה המאכלת על צווארי העם. „ולא ייסורי מוות, אלא צער זה של הליכה בלתי מוכנים לשואה, לסערה... — וזה עלה לנו בהרבה דמים.⁶⁹ בפניכם, אומר אבא קובנר ב„שליחות פון די לעצטע", יתגלה סוד מותנו, אך חיי העם לנוכח המוות לא יתגלו בפניכם לעולם. „שכן הדבר הנורא ביותר בחורבן לא היה הרצח בלבד, אלא החיים על פי תהום הדמים, הירידה, הנפילה, היות לעפר עוד בטרם כליון.⁷⁰ בעצם, היה העם היהודי מפורר וחסר-אונים עוד לפני השואה — חוסר ההכנה המועזת, מבחינה ארגונית, רעיונית ומדינית — כל אלה הכינו את הקרקע לשואה שבאה על העם היהודי. לקח זה הוא הוא לקח השואה, אותו יש ללמוד ועמו יש לבוא לארץ-ישראל.

נסיון החטיבה, כנסיונות אחרים שבאו אחריו, התנפץ ונכשל על סלע המציאות הארצישראלית של חיים רעיוניים רב-גוניים. המאבק והיצירה היו מנת חלקם של ציבורי היהודים בארץ-ישראל ובארצות הגולה שמחוץ ליהדות אירופה ההרוסה, ואי-אפשר היה כנראה להתאים למציאות זו את מציאותה האחרת, איכותית, של שואת אירופה. עם כל הלקח הנורא שחייבים היו ללמוד: הבעיות החברתיות, הכלכליות, הרעיוניות והמדיניות של השנים שלאחר השואה לא יכלו למצוא פתרון ע"י קריאה לאחדות שיצאה מהיערות והבונקרים והכבשנים. אולם, היתה בה בקריאה זו לאחדות גם סיסמה מוסרית-מדינית להימנע משנאת-חינם ומלחמת-חינם; לקח זה אולי ניתן היה ללמוד, והיה מי שמוכן היה ומסוגל היה להסבירו. על כל פנים — נראה לנו שלא נגזר מראש שהעליה המשותפת, לפחות של אנשי-החטיבה, והסברת עמדתה בארץ נדונו מראש לכשלון, גם אם המציאות השונה בארץ היתה מפוררת את החטיבה במוקדם או במאוחר. אך היתה זו ארץ-ישראל, שהכניסה באמצעות שליחיה את מציאותה היא בין שרידים אלה ואולי בטרם עת. ואם אמרנו שמציאות הגולה לא תאמה את מציאות הארץ, הרי שהפירוד הארצישראלי בא לאנשי החטיבה כהלם, הכניס בהם מבוכה ומרירות, והובן שלא כהלכה וללא סימני ההיכר האידיאיים והערכיים המובהקים שלו. אם היה לפירוד בארץ רקע רעיוני כנה, הרי באירופה הפכו חילוקי הדעות לא רק למקור של הזדהות וטוהר, אם כי גם זה קרה; אלא לעתים גם לשורש פורה ריש ולענה של שחיתות וספסרות ופוליטיקאניות קטנונית. כבר באיטליה דיבר קובנר על נצחון המסורת, הקשרים והחשבונות האישיים; על כך שהיה מי שניסה „להפוך אותנו למכשיר בידיים אלה או אחרות", והוסיף במרירות רבה שהמיפגש עם השליחים ברומניה לימד אותו הרבה, יותר מדי.⁷¹ יחסו של אגמי לחטיבה היה יחס זהיר וחשדני. נראה היה לו שיתכן מאוד וקובנר מתכוון בעצם למשוך את כל הקהל הזה להיות פריפריה של השומר-הצעיר. כבר ב־30.5.45 כתב אגמי שהחטיבה עומדת בפני פירוקה, שכן יש גורמים בתוכה — נוער-ציוני, חלק מהשומר-הצעיר ובית"ר — שמתארגנים לחד

69. נאום אבא קובנר, 17.7 — „הפגישה".

70. „די שליחות".

71. „הפגישה". בן גם בעדותו, קובנר 2.

72. מכתב אגמי ארצה, 30.5.45, את"ו (פ"מ).

ובאותה שעה קם בפולין חלוץ-אחיד — ליגה של א"י העובדת מצד אחד וה"איחוד" מצד אחר, ואין לחטיבה זכות קיום בעצם.

מבחינה עובדתית צדק אגמי — החטיבה התפוררה עוד ברומניה, בטרם קמה כארגון יציב. הדבר מוסבר לא רק ע"י התערבות השליחים, אשר ניסו למשוך את החטיבה לכיוונים שונים — או הסכימו עמה, כמו למשל מ. חדש מאנשי הבריגדה. — משום שראו בה תנועה שתעביר את העולים למפלגה החזקה והגדולה בארץ, מפא"י, שתיהנה באופן טבעי מכלליותה של החטיבה. בחטיבה היתה תמיכה מלאה ברעיונותיו של קובנר רק מצד ההנהגה הפארטיזאנית, ושם בא דבר זה בהשפעת אישיותו של מייסד החטיבה, ה"אסיאטיס", והם חלק נכבד במנגנון החטיבה והבריחה, כולם אנשי השומר-הצעיר, התיחסו לרעיון מלכתחילה בהסתייגות מסויימת. אמרנו כבר שקבוצה זו שמרה על זהותה החברתית והרעיונית בשנות המחותרת הקשות בבריה"מ הודות לנאמנותה השורשית להשומר-הצעיר. עתה בוודאי שלא מוכנה היתה להקריב מורשת זו על מזבחה של כלליות שעתידה היה מפוקפק. למרות השפעתו העצומה של אבא קובנר גם עליהם, בה הודו גם כלפי עצמם וביניהם, החלו מארגנים קופה משותפת לחבריהם, מכינים כרטסת של אנשי התנועה, אמנם בלי שתיעשה על ידם פעולה נפרדת אחרת. על אנשי "דרור" השפיעה עמדתו הספקנית של י. צוקרמן כלפי החטיבה; ואילו חברותם של הבית"רים, למרות חלקם המכובד בהנהגת החטיבה היתה מפוקפקת מראשית, ביחוד לאחר שהחטיבה דיברה על הסתדרות אחידה ותנועה ציונית אחידה, על חיי קיבוץ וכי"ב. ציבור דתי כמעט שלא היה בחטיבה, כפי שגם לא ניכר מקומו בין מייסדי הבריחה בפולין. גם אנשי מפא"י (גורדוניה, מכבי הצעיר וכ"ר) לא היו כמעט בין אנשי החטיבה. דבר זה כנראה השפיע לא מעט גם על יחסו של אגמי אליהם. ראשי החטיבה היו בעיקר אנשי השומר-הצעיר (קובנר, קלס, קק, ויטקה קפמנר), דרור (לידובסקי, וחברו רייכמן שנטה לכיוון זה), נוער ציוני (רזניק) ובית"ר (לזר, קובלסקי). ההרכב, המתח הפנימי, והתערבות מהחץ — כל אלה חברו יחד וקיצרו את חייה של החטיבה.

עם התחדדותם של היחסים בין ראשי החטיבה והמשלחת הארצישראלית ועם שמע החי"ל (הבריגדה היהודית) שהגיע אליהם, והעיקר בעקב הפסקת העליה מרומניה, הוחלט לצאת את רומניה ולתור אחר חופים אחרים. תחילה חשבו שאפשר למצוא דרך ליוון. לאחר מאמצים רבים נשלחו לשם שליחים — ז. גורדון, ז. אוסטרובר, מ. בורשטיין, ואחריהם הם י. ליטבאק — אך אלה דיווחו, באוגוסט 1945, שאין דרך זו נוחה למעבר, ויש סיכון רב שהעוברים יפלו בידי הבריטים המושלים בכיפה ביוון. ליוגוסלאביה נשלח ב-26 מוליה בן-חיים, ועמו אחת הדמויות המעניינות של תקופה זו, "פיניה הצהוב"⁷³ אחריהם בא זאב גורדון שתפקידו היה לבדוק את המעבר מיוגוסלאביה ליוון. איש זה הגיע לביטול בקירבת גבול יוון אך נוכח שהמעבר קשה ביותר. פיניה הצהוב המשיך דרכו לספליט, אליה הגיע ב-13.5.45 ומשם בא והתקשר עם אנשי הבריגדה אשר חנו אותה עת בטארביזו, בגבול המשולש שבין איטליה, אוסטריה ויוגוסלאביה. הוא הראשון שהביא אישית את בשורת החטיבה לחיילים הא"ים בצבא הבריטי.⁷⁴ בינתיים התקשר מ. בן-חיים עם דוד אלקלעי, ראש הקהילה היהודית בבלגראד וציוני ותיק, אשר העמיד לרשותו את דירתו וקשר קשר עם ועדת הריפאטריאציה הממשלתית בבלגראד. עם תעודות הצלב האדום הרומני עברו

73. לא הצלחתי לברר את שמו האמיתי של פארטיזאן זה. האיש עזב את הארץ וחי עתה בצרפת.

עתה יהודים מרומניה ליוגוסלאביה כפליטים החוזרים מערבה, או דרומה ליוון. בעת ובעונה אחת עם פתיחת הדרך מאראד וטימשוארה לבלגראד זאגרב וטריאסט נשלח מרדכי רוזמן, שהגיע לרומניה כמה ימים לאחר גמר המלחמה (8.5), לבודפשט.⁷⁴ שם מצאו כבר מספר פעילים אשר ארגנו בתקופת המלחמה בריחה ("טיול") לעבר סלובאקיה ורומניה. לאחר השיחרור עמד בראש פעולות העזרה וההצלה יואל פלגי, הצנחן מא"י, אלא שהוא עמד לחזור ארצה ואנשי המקום, משה פיל (אלפן) ואחרים, עסקו למעשה בפעולה. בעזרתם הפעילה כמה עתה נקודת בריחה בבודפשט עבור הבאים מפולין, כשר בראשה עומד עתה מ. רוזמן. נשלחו אנשים לגראץ, שהיתה אז עדיין בשטח הכיבוש הרוסי באוסטריה. לשם נשלח פיניה הצהוב, אשר התמקם בבית מלון נאה במרכז העיר. אותה שעה נשלחו מאיטליה שליחי הבריגדה, יצחק יגן ושמואל פומרנץ, אולם הם הגיעו לבוקארשט כאשר מרכז הפארטיזאנים היה כבר בשלבי ההכנות האחרונות ליציאה לדרך, בערך באותה עת שהגיע פיניה הצהוב לאיטליה. באמצע יוני עברה הקבוצה המרכזית, ובה קובנר, לידובסקי ולזר, לבודפשט, ומשם דרך גראץ לאיטליה. מאחר שהתעכבו כמה ימים בהונגאריה, לא הגיעו לטארביזיו אלא במחצית חודש יולי.

המעגל הראשון נסגר. לא ארץ-ישראל, בדמות שליחיה וחייליה, מצאה את הדרך אל שרידי הלוחמים שבמזרח אירופה. הלוחמים עצמם והנלווים אליהם, אנשי התנועות ויוצאי השואה, האסיאטים ולוחמי הגיטו, אנשי השומר הצעיר ודרור ובית"ר והנוער הציוני — הם אשר מצאו את הדרך אל לוחמים יהודים מארץ-ישראל והביאו את הבריחה, את שמעה ואת ארגונה, אל נציגי הארץ. החזון המניע אותם היתה ארץ-ישראל ובניינה, תשובה ותרופה יחידה להלם השואה. אולם יהיה בכך עוול אם נאמר כי לפליטים ושרידים אלה, „אבק אדם“ כביכול, הגיעה הבשורה והישועה של העליה ארצה משליחי הארץ. כבודם של שליחי הארץ במקומם מונח, פועלם ברומניה ובאיטליה היה מפעל גדול ונכבד ביותר, ועצם היותם שם נתן לזרימת הבריחה את כיוונה הגיאוגרפי ואת מסגרתה הכספית; אולם היו אלה אנשי פולין שפילסו את הדרך לחופים, ולא אנשי הארץ שמצאו את הדרך לפולין ושרידי יהודיה.

74. חומר מ. בן-חיים (פ"מ). אישור לכך גם בעדות קובנר, 3, ועדות קלס. בחומר של מ. חדש (תודתי נתונה כאן על הרשות להשתמש בו) ניתן תאריך ה-29.5 של פגישה עם כמה מחברי החי"ל שפגשו בגבול יוגוסלאביה בשליחים של הפארטיזאנים. ב-1.6 הגיעו דרך בודפשט ואוסטריה ארבעה שליחים נוספים.

75. עוד ב-14.4 כתב אגמי לפלגי בבודפשט (חומר יואל פלגי, ארכיון הבריחה, את"ה): „את הטיול הנחמם יש להפסיק, גם כלפי אלה שאושרו על ידיכם לעליה, כי אין לנו כעת כל אפשרויות לעליה מהירה.“ בראשית מאי ניתנה הוראה לפולין להתחיל בהזרמת אנשים לבודפשט במקום לרומניה.

sent to the East and 417 of them were returned to Sweden before the end of the war. More than 80% of the 52 deceased were over 60 years old. The Danish authorities did everything they could to protect their citizens in their exile. Therefore Eichman was forced not only to return 5 half-Jews from Theresienstadt to Denmark, and to the visit of the mixed commission of Danish and Red cross officials to the Ghetto in June 1944. As described by the eminent scholar H. G. Adler and others the visitors were systematically deceived and did not realise that the Germans put up a show for them in order to disguise the camp's true character. In spite of this fact, the Danish achievement, pursued with outstanding insistence as shown here by new source-evidence, was remarkable and adds another proof to the amount of weight the Danes' defence of the Jews carried with the Nazis.

A Polish Jewish officer in a Nazi P.O.W. Camp — R. Lotz

The author of this memoir was Democratic Poland's first ambassador to Israel. Here, he recalls his experiences as a Nazi prisoner of war, in a camp for Polish officers. He relates how he succeeded in getting in touch with Moshe Sharet informing him of the great danger and asking him to make the Red Cross act on their behalf.

From "Reich Representation to Reichvereinigung". — K.R. Ball Kaduri

The author of this article discusses the change from volunteer representation of the German Jewish Communities to superimposed organization under Nazi rule. It was not a sudden change, but rather a gradual, evolutionary process and constant struggle for independent representation on behalf of German Jewry.

The Bricha (The Illegal Escape) Dr' Yehuda Bauer

This is a chapter from the author's comprehensive study of the illegal immigration movement in the years immediately after the Second World War (Known in Hebrew as "Bricha" — meaning Escape). It concerns most of European Jewry and especially what remained of Eastern European Jewry. These were the remnants of the Holocaust former Partisan fighters, who, upon their return to liberated Poland became aware of the fact that there was no hope for Jews in the countries of their birth. Thus began the search for pathways and roads to Israel.

The author tells here in detail, how these first groups began; their aims and ideals; their successes and failures. In his summary the author stresses the fact that it was the Polish Jews who initiated all the daring plans. They were aided by the delegates from the Jewish Brigade and the special delegates (Shlichim) who came later.